

ДИСКУСИЈА

Драган Жунић: Поштоване колегинице и колеге, даме и господо, имам задовољство да вас поздравим, све заједно, посебно госте који су потегли дуг пут и знам да су се неки озбиљно помучили да дођу до Ниша. Ја вас поздрављам, желим вам добродошлицу у име наставника, сарадника и студената Филозофског факултета у Нишу. Заиста веома ценимо вашу одлуку, спремност да учествујете, да присуствујете Конференцији и да допринесете њеном раду, резултатима, и још једном се захваљујем на спремности да прихватите наш позив и да учествујете у раду овог научног скупа. Наше колегинице и колеге укључени у истраживачки пројект *Културни и етнички односи на Балкану – могућности регионалне и европске интеграције* заиста су учинили све што је у њиховој моћи да, бар до овога часа, успешно реализују свој научноистраживачки пројекат, који финансира Министарство за науку, технологију и развој Републике Србије, како би добили релевантне резултате, како би на основу поузданих података дошли до одговарајућих интерпретација. То је нама важно зато што овај пројекат није мотивисан искључиво теоријским интересима, или искључиво научним интересима у ужем смислу, него је мотивисан и практичним проблемима. То су, наиме, отворена питања нашег људског и културног опстанка у овом региону и нешто шире, заједно са суседима са којима смо овде сви заједно *бачени* у коегзистенцију. Ја мислим да ми због тога можемо бити задовољни. Што год да се догађало, ми имамо добре суседе, суседе који се могу подичити добром културном традицијом, особеностима које су стекле легитимитет у светској културној баштини. Наравно, сада остаје да се поради заједнички на очувању тих наших културних домета, па понекад и предности, пре свега имајући у виду свеобухватни процес глобализације, па затим процес евроинтеграције, који се, рекао бих, може сматрати још увек пожељним ако се уопште не питамо о глобализацији или ако нас она не пита. Затим је ту проблем регионалних и националних идентитета, њиховога очувања, рекао бих и да је то један од најважнијих и научних, али биће ипак и политичких проблема с обзиром на културну политику која се прижељкује ако не ништа друго. С моје тачке гледишта, култура је кључни појам у овим питањима, зато што је културна различитост не само најмање штетна од свих различитости које уопште можемо регистровати већ је културна различитост, различитост култура, нешто што подупире управо људску димензију нашега опстанка и у културној историји, наравно и у савремености, и нашу коегзистенцију, наш заједнички опстанак. Ми ћемо се сви заједно на овом скупу постарати да испитамо те проблеме, мада је део посла већ обављен, неки резултати објављени су у Зборнику, неки ће резултати бити

презентирани за два месеца. Значи, научници истраживачи су се већ постарали да испитају нешто од ових проблема, да дефинишу кључне проблеме етничког, регионалног, националног идентитета и самог европског идентитета, наравно са балканске тачке гледишта, имајући у виду да је Балкан и та балканска тачка гледишта легитимни део Европе и европског културног наслеђа, европске прошлости, европске садашњости и, свиђало се то некима мање, некима више, и легитимни део европске будућности. Ја сам убеђен да ће ова Конференција бити веома плодносна, како у погледу освајања извесних научних резултата, размене научних налаза, али такође и у погледу наших персоналних контаката, институционалних, преиспитивања наше досадашње академске сарадње и будуће академске сарадње и надам се у погледу подстицања и образовне и културне политике у нашим регионима и нашим земљама. Ја вам желим успешан и плодан рад, богату дискусију, богату расправу и наравно пријатан боравак и лепо дружење у нашем граду и на Филозофском факултету.

Љубиша Митровић: Хвала вам што сте се одазвали у великом броју, овде је тек један део истраживача, ми имамо четрдесетак истраживача из земље и иностранства, који ће у ова два дана суделовати у раду овог научног скупа са међународним учешћем. Ја вас поздрављам у име истраживачког тима пројекта 1310 *Културни и етнички односи на Балкану – могућности регионалне и европске интеграције*. Да вас подсетим да ова група истраживача делује у оквиру Института за социологију Филозофског факултета и она наставља традицију оних социолошких и културолошких истраживања, која смо ми отпочели од 1996. године радећи на макропројекту *Регионална културна сарадња на Балкану*. Ми смо сада у другој години нашег истраживачког посла. Ове године у том смислу, паралелно са даљом теоријском проблематизацијом кључних питања, која су везана, ево видите, сада и за ову тему *Култура у процесима развоја, регионализације и евроинтеграције Балкана*, спроводимо и опсежно емпиријско истраживање на узорку од 1.800 испитаника на простору југоисточне Србије, Македоније и Бугарске на тему *Квалитет међуетничких односа, свест о регионалном идентитету и однос актера према изазовима и процесима интеграције на Балкану*. Дакле, ради се о озбиљном истраживачком захвату и ми ћемо прелиминарне резултате разматрати на округлом столу, до краја године, децембра месеца, дакле, прве резултате емпиријског увида у социјалне ставове припадника различитих социјалних категорија, друштвених група на овом ужем делу Балкана. Ове земље и представљају срце, језгро југоисточне Европе. Оно што је данас важно, то је да се подсетимо који су главни циљеви расправе које ћемо водити у ова два дана: да се изврши критичка валоризација досадашњих стратегија развоја постсоцијалистичких друштава на Балкану, да се у компаративној анализи учини критички захват, интерпретација односа између гло-

балних, регионалних и националних стратегија, да се потражи у сусрету и дијалогу различитих искустава земаља централне и југо-источне Европе шта је то модел оптималне стратегије развоја у условима транзиције, да се афирмише модел транзиције са социјалном одговорношћу у процесу изградње отвореног, плуралистичког, демократског и мултикултурног друштва, да се анализирају развојне функције, социјална и културна функција досадашњих међународних пројеката регионалне изградње Балкана, да се у том контексту сагледа улога актера како привредних, тако политичких и културних, затим науке, образовања и универзитета у процесима регионализације, модернизације, развоја и демократске евроинтеграције Балкана у токове европских и светских интеграција. У том ћемо контексту пропитати критички улогу како унутрашњих националних и регионалних институција, тако и међународних институција, организација у процесима подстицања развоја и интеграционих процеса на Балкану. Што се тиче организације овог скупа, предвидели смо три проблемска круга. У оквиру прве пленарне седнице имамо пуну референата и реферата на тему *Биланс постсоцијалистичке транзиције на Балкану и развојне алтернативе*. У оквиру другог тематског блока и пленарне расправе разговараћемо о процесима развоја, регионализације, евроинтеграције Балкана са освртом на стања и перспективе. Трећа пленарна седница биће посвећена теми *Култура у друштвеним променама на Балкану у процесима регионалне и европске интеграције*. Ви пред собом имате обиман зборник радова и захваљујем се свим сарадницима, како истраживачима који су непосредно ангажовани на пројекту, тако и осталим колегама који су се одазвали изазову саме теме и нашем позиву да учествују у расправи. Рад научне Конференције биће праћен од стране медија, снимљен од стране редакције III програма Радио Београда, а такође и уредништво часописа Теме обећава да ће објавити прилоге са скупа. Пред нама је одговоран задатак и ја се надам да ћемо, као припадници критичке интелигенције, успешно радити на његовој реализацији. У име плодноне расправе, још једном вас поздрављајам и желим свима успешан рад.

Милорад Божјић: Дозволите да вас поздравим, вечерас у двострукој улози, најављен сам као декан Правног факултета у Нишу, а истовремено сам и члан велике породице истраживача, која ради на овом пројекту и заједно са вама настојим да што је могуће више и потпуније, свестраније расветлимо културне односе на Балкану. Као декан факултета дозволите да изразим задовољство што Филозофски факултет истрајава у једној идеји да се проблеми Балкана истражују на један научно организован начин, да на том пројекту окупи велики број истраживача, не само са Филозофског факултета већ и са других факултета Универзитета у Нишу, па и са других универзитета из наше земље, уз учешће великог броја наших пријатеља са других

универзитета са балканског простора. Желео бих да вам кажем да Правни факултет чини одређене напоре да допринесе афирмацији Нишког универзитета, да допринесе развоју сарадње и развоју односа, не само на балканским просторима већ и шире на просторима Европе. Управо јуче смо завршили пети по реду научни скуп у току ове године на факултету. Од тих пет скупова четири су са међународним учешћем, учествовале су наше колеге из балканских и европских земаља, из земаља наших бивших република итд. Ту смо имали прилику да разговарамо, размењујемо мисли и укрштамо аргументе о различитим темама и стварима које се тичу наше заједничке судбине, а које се могу ставити у контекст онога чиме се ми овде бавимо, контекст глобализације, регионализације, унапређење односа на Балкану. Дакле, настојимо да колико је то у нашој моћи, кадровској, финансијској, организационој, да се отворимо према свету, да чујемо идеје других, да они чују нас, да у том укрштању нађемо оно што је најбоље, што нас води у прогрес, у боље, хуманије друштво. Наравно, као Правни факултет ми посебну пажњу посвећујемо развоју правних система, правних односа, политичких односа у целој држави. Као истраживач на овом Пројекту настојим да анимирам већи број људи, да их прикључим овом нашем послу. Већ у том делу, могу рећи да данас имам једну групу младих сарадника на факултету, која је врло активна и на овом плану, плану изучавања односа регионализације, односа на Балкану, балканизације. Бићу срећан ако учиним да та група и у наредним годинама буде већа, шира, бројнија, компетентнија да се ангажује на овим проблемима. Мислим да то треба да буде један од основних циљева – да својом активношћу, делатношћу стварамо што је могуће боље, повољније односе и код нас и са нашим окружењем. Мислим да на тај начин дајемо допринос ономе што фигуративно зовемо пут ка Европи, ка европским интеграцијама, мада географски, историјски посматрано ми смо већ давно у Европи. Хоћу да кажем да фигуративно изражавам на тај начин једну потребу да прихватим оно што су европски стандарди, европски односи, било да се ради о праву, образовању, политици итд. Са ових неколико речи хтео сам да вас поздравим, да укажем како ми гледамо на све ово и надам се да ћемо у наредна два дана имати врло конструктивне разговоре и да ће то значити још један корак напред ка нашем коначном циљу. Још једном вас поздрављам.

Вихрен Бузов: Хтео бих још једном да поздравим све учеснике научног скупа, да изразим своје задовољство и захвалност проф. Митровићу и Филозофском факултету у Нишу што су нас позвали да учествујемо у овом пројекту.

Обавештавам вас да је истраживање у току на подручју Великотрновске области, као и да ће се завршити до краја овог месеца. Надам се да ћемо имати нових могућности за сарадњу и за заједничке пројекте између нишког и универзитета у Великом Трнову,

који сарађују више од 15 година. Убеђен сам да је неопходно потражити нове моделе сарадње и нове области који би били у складу са изазовима 21. века. Управо су то теме нашег скупа – евроинтеграција, глобализација и регионална сарадња на Балкану и у југоисточној Европи.

Убеђен сам да ће овај скуп бити од изузетне важности, као и уопштавање резултата теренског истраживања. Још једном поздрављам учеснике скупа. Хвала.

Петре Георгиевски: Поштоване колегинице и колеге, прво да се захвалим на позиву да учествујем на овом веома значајном скупу и да пожелим успешан рад свим учесницима појединачно, а и скупу као целини. Зашто је значајан овај скуп? Ако узмемо ово што се дешава на овим просторима, видећемо да Берлински зид, који је негде почетком деведесетих година срушен, није срушен него је само померен према западном Балкану. Припремити, данас, овакав скуп јесте једно дело. Све се више на овим просторима потцењује сопствена наука, научна истраживања. Нама сада из иностранства долазе други да врше анкете за неколико дана, и да нам кажу шта треба да радимо. Такав приступ који имају јесте потцењивање наше науке јер, видите, на овим просторима на Балкану сада је већ почело "рвање" између једнополарне глобалне моћи, силе, снаге САД-а и Европе. Тај процес, ток рвања, трајаће дуго. Треба да будемо свесни, та глобализација, која може имати позитивне стране, јесте амбивалентан процес, противречан али има страшну и тамну страну. Све нас доводи у однос зависности, чак и Гиденс указује на једно веома значајно питање да ли је глобализација у интересу САД-а и богатих земаља јер они своје богатство повећавају на "грбачи" сиромашних држава. Има истине у томе ако говоримо искрено и критички анализирамо у какво смо стање пали, у какво сиромаштво. Али могу само да кажем ово: да ли је могао да буде другачији смер, правац развоја? Ја ћу поставити једно питање. Филип Рено у једној књизи на француском језику *Макс Вебер и дилеме савременог света*, пре две-три године објављеној, у вези са Веберовим мисаоним експериментом, који је веома ценио античку културу и демократију, поставља следеће питање: да ли би Европа имала овакав ток развоја да у атинско-персијском рату није победила Атина, већ да је победила Персија? За научнике је то веома значајно питање, јер Атина је била демократски организована, ако изузмемо робове, свако је могао да учествује у политичком животу, а персијска држава била је деспотски организована и на једном недемократском принципу и у земље које је освајала Персија је уводила такав режим. Ја сада постављам питање: ако је Европа – Европска унија, Савет Европе – била на том нивоу да Европу прими и укључи у Европску унију пре ових ратова осамдесет девете, деведесете године, да ли би се дешавало оно што се до сада дешавало, ови ратови? Тамна страна глобализације повезана је са трго-

вином људи, дрогом и облицима потчињавања и повећаваће се. Зато, ако научници долазе до одређених сазнања, а она не добијају место у јавности, онда су они одговорни за оно што се дешава у одређеним срединама... Ова је тема интересантна и веома лепо изабрана јер култура садржи највише идеосинкретских црта о ономе по чему се народи обележавају и разликују. Културни обрасци дају печат идентитета. Свакако да ми можемо у тој сарадњи и трпети утицај одређених култура, али наше карактеристике не треба губити јер се онда обезличавамо. Још једном захваљујем на пажњи и желим успешан рад.

Зинаида Тихонова-Голенкова: Поштоване колегинице и колеге, најпре бих изразила захвалност што сте ме позвали да учествујем у раду скупа. Први пут сам на Филозофском факултету у Нишу, али знам да Филозофски факултет има дугу традицију научних истраживања, доста је познат у Русији и по својим истраживањима и по књигама које су излазиле на овом факултету још од давних времена. У име сарадње мог Института за социологију руске Академије наука, у име руских социолога хтела бих да поздравим ваш скуп и да кажем да је пре десет дана у Москви завршен други Конгрес руских социолога. На том Конгресу у многим секцијама расправљано је о проблему глобализације, који се данас налази у центру пажње не само у Русији већ у целом свету. О њему расправљају научници, политичари пошто је то стварно озбиљан проблем нашег доба. Контроверзе које нам нуди глобализација не могу да задовоље скоро никога данас. Зато мислим да је добро што је тај проблем постављен и расправља се о њему у Србији и Црној Гори и драго ми је што се тај процес у социологији не зауставља. Данас се често говори о важности проблема глобализације, али се каже и да проблем регионализације није ништа мање важан. Зато је створен нови термин *глокализација*, покушавајући да споје и глобализацију и проблем регионализације, локалности и зато тај термин има све више присталица у свету. О том проблему глокализације расправља се на различите начине. Пре неколико година изашла је једна књига у Сингапуру, интересантног наслова *Могу ли Азијати мислити*. Аутор наводи различите разлоге што они не могу мислити и разлоге зашто могу и долази до закључка да Азијати ипак, на неки начин, могу мислити, не тако као народи који живе у Европи, али да имају будућност. Показују се статистички подаци, који говоре о томе да азијски народи све више освајају свет, све их је више и XXI век биће век тихоокеанске цивилизације. Он иступа на неки начин против глобализације, атлантизма и вестернизације тога света и показује да то нема перспективу. На неки начин направио је оптимистички закључак. С друге стране постоје различите књиге које показују да ће XXI век бити веома интересантан. У Канади је изашла књига *Поколење X*, која показује да је поколење које долази својеврстан бунт против средње класе. То су све проблеми глобализације који вуку за собом далекосежне последице.

И то што се велики проблеми јављају данас, ја сам убеђена да нико не може решавати конкретан проблем о глобализацији како се они у сваком регионалном простору појављују, изузев тих народа и научника који живе на тим просторима. На овом скупу треба да покушамо да разлучимо шта носи са собом глобализација и да ли ми можемо да се супротставимо томе или можемо само да пливамо по реци. Ствар је у томе да и ми кажемо неку реч зато што и сама балканизација носи неке негативне појаве данас за многе земље, а и да се са овог простора да допринос науци. Ја вас поздрављам и желим свима нама успеха.

Љубиша Митровић: У свом саопштењу за овај научни скуп бавим се питањем изазова и алтернатива у процесима развоја, регионализације и евроинтеграције Балкана. Сматрао сам да је задатак критичке социологије да пропитује друштвену праксу, да се критички односи према њој и да се у том смислу за разлику од нормативистичког интерпретирања савремености бројних, "ресавских" школа нормативиста, које шире један нови мит да је довољно преписати уставе и друга институционална решења развијеног Запада и да ћемо одмах прећи из кризе и хаоса у једно ново друштвено стање. Сматрао сам да социолошка наука, следећи логику социолошког метода, истражујући бројне проблеме постсоцијалистичких друштава на Балкану, треба и мора да чини један целовит захват у друштвене промене снагом и методом социолошке анализе. То значи да се све димензије друштвених промена, од стратегија развоја преко актера до културе као срца модерног начина производње друштвеног живота, морају изучавати са становишта целине друштва и у контексту његове динамичке промене друштвене структуре. То није само налог који иде из Рајт Милсове социолошке радионице већ из онога што називамо кредом модерне научне методологије и филозофије истраживања света. Тек тако биће нам јасно шта се стварно збива у друштвеном реалитету, шта је са положајем класа, слојева, са положајем човека у друштвеним односима и у том контексту социологија се мора суочити са феноменом истраживања нових облика експлоатације и отуђења са оновременим покретима доминације али и еманципације, као и са критиком пројеката и праксе друштвеног ангажмана. Социологија јесте наука о социјалним чињеницама, она не може без увида у њихову структуру, али критичка социологија не сме бити заробљена светом чињеница, она мора трагати и за могућностима еманципације човека, она мора трагати и за алтернативним облицима или пројектима када се ради и о стратегијама развоја, регионализације и евроинтеграције. Социолози не могу понављати идеологеме и политичку реторику, они немају право на тај комодитет, они морају анализом социјалних чињеница да откривају и демистификују карактер друштвених односа, домет и капацитете појединих стратегија и

да подстичу друштvene актере на заснивање рационалне и демократске праксе. У том смислу, анализирајући Балкан у контексту глобалног друштвеног развоја ради се о томе да смо на крају другог миленијума захваћени и радикалном мегатранзицијом на глобалном светском плану преко глобализације. Дакле, анализирајући савремени Балкан у ери постсоцијалистичке транзиције, можемо рећи да се он налази разапет између процеса ретрадиционализације и модернизације и према бројним индикаторима он се још увек налази више у сенци шока прошлости него изазова будућности. Дакле, ако оставимо бенгалске ватре нових елита видећемо да, сем Словеније, све остале постсоцијалистичке земље, у свом друштвеном развоју, још увек бију битку за досезање развојног степена из прошлости 1989. године, неголи што реално нуде алтернативу свом грађанству. Дакле, историја традиционалног Балкана претежно је тумачена у знаку геоисторије и геополитике као простор органских заједница, чији је живот одређен геополитичким положајем и доминантним утицајем традиције и у том смислу утицаји мртве руке, механизми механичке солидарности обликовали су друштвену свест, начин живота ових друштава. Данас се Балкан, с једне стране, налази у процепу тих светова где се секу различити цивилизацијски лукови и где се на стари начин не може разумети његова динамика, без обзира на геоисторијску и геополитичку парадигму. Ма колико да је у прошлости његова историја тумачена овим теоријским концептима, нова комплексна и противречна реалност вишеслојног бића Балкана захтева интеграциони теоријско-методолошки приступ разумевању суштине савремених друштвених промена. Дакле, неопходно је проширити теоријско-методолошки дискурс, изнова искушавати нове слојеве стварности и на томе заснивати критику домета истраживачких стратегија. У раду сам, у том смислу, пошао од хипотезе да, ако је у прошлости судбина Балкана била превасходно обликована факторима геоисторије и геополитике, његов положај као простора земаља у постсоцијалистичкој транзицији у савремености, све више зависи и зависиће од геоекономије, то јест од места балканских држава на светском тржишту, у подели рада, у интеграционим процесима у Европи и свету, а будућност од геокултуре, од умног стратегијског ангажмана људског и културног капитала као кључног развојног ресурса. Дакле, у том контексту, на основу података о нивоу развијености балканске привреде, о друштвеним сукобима, дошао сам до закључка да је десетогодишњи биланс транзиције учинио од Балкана нову зону полупериферних зависних друштава европског и светског капитализма. Дакле, као резултат неолибералне стратегије зависне модернизације, а то је оно што доминира у већини балканских држава, већина балканских земаља данас је део те зоне полупериферног зависног капитализма, како по настајућој структури, тако по квалитету живота, карактеру друштвених односа. Доиста, Балкан више

сличи Латинској Америци неголи Европи, и питам се: да ли Балкан може преко модела латинско-америчке привреде и стратегије развоја да буде укључен у модерне европске институције. У исто време, уз описану социјалну регресију, Балкан је изгубио и положај простора са геостратешком рентом. Он више није геостратешка клацкалица између Истока и Запада и, наравно, све то има не само геополитичке већ и друге импликације на његов статус, развој, третман у међународним односима. О томе, још увек, не постоји довољно развијена свест код актера, о овом измењеном положају, што ствара не само нове мистификације већ и отвара пут непродуктивним конфликтима, његовој неприлагођености на изазове новог времена. Дакле, анализирао сам експониране пројекте стратегије друштвеног развоја, у том смислу говорим о типу инверзивне регресивне транзиције, о типу реверзибилне неолибералне транзиције, о типу реверзибилне неоконзервативне транзиције и о типу прогресивне социјалдемократске транзиције. Дошао сам до закључка да доминира овај други тип, тип реверзибилне неолибералне транзиције, ослоњен на стратегију зависне и имитативне модернизације, који уводи ова друштва у друштвену периферног зависног капитализма, а сматрам да је социјалдемократски модел друштвеног развоја она алтернатива и она нада оних који се не мире са растућим социјалним неједнакостима, који желе да модерну тржишну привреду повежу са правном и социјалном државом. За тај Пројекат потребна је већа критичка маса, како у делу културне елите тако и код привредне и политичке елите. Треба радити на развијању једне критичке свести о унутрашњим границама данас владајућег модела и куда он води. Из стратегије развоја ја изводим и импликације које настају на плану класно-слојне структуре, система расподеле друштвене моћи. Социолози не могу стајати ни пред глобализацијом, ни пред овим што нам се чини непогодом, социолози морају, делом користећи објективне научне методе, да респектују и оно зрно људског и хуманистичког коефицијента, који их везује за критичку и хуманистичку традицију у друштвеним наукама. Без тога они су и сами део једног инжењеринга, репродукције класних односа и стварања једног нехуманог друштва. У овом контексту анализирана су два приступа регионализацији, један који је доминантан, а то је да су балканске елите, уназад десет година, ишле преспоро у утврђивању једне аутономне стратегије и концепта регионализације Балкана, већина концепата наметнути су са стране, било од САД-а, данас једине монополарне силе, било од Европске заједнице. Извесно је, изгледа, да ћемо се пре ујединити преко Европе и њених процедура и стандардизације, јер преспоро се одвијају ови процеси трења, међуетничка и друга, и јављају се као унутрашња граница. Политичке, привредне и културне елите недовољно су пробитачне да савладају то историјско трење, традиционализам у нашим односима. Да закључим, за земље југоисточне Европе однос

према регионализацији, изазовима европских интеграција, јесте однос према процесима глобализације савременог света, и у том смислу Балкану је потребно отварање науке, па према томе и социологија може да помогне сазнавању тих процеса и развијању свести о томе да брже треба ићи ка тим интеграционим процесима и повезивањима, уз очување онога што је национални, културни идентитет, онога што је заједнички интерес и регионални интегритет балканског простора.

Данило Ж. Марковић: Желео бих да укажем на неколико чињеница. Ако се говори о балканским интеграцијама и дезинтеграцијама, мислим да Грчка и Турска не могу да се искључе, посебно мислим да је опасно ако се процеси на Балкану посматрају само са становништва постсоцијалистичких друштава. Историјски гледано, односи између СФРЈ и Грчке и Турске били су приснији него односи између Југославије и Албаније или Румуније...

Мислим да није тачно да наша наука није била ангажована, до 1970. године постојао је један тренд у погледу потреба проучавања друштвене стварности и ангажовања социолога, али седамдесетих година, за процену ангажовања наше интелигенције, па и социолога и филозофа, првобитна критика нашег система била је упућена са становишта марксизма, да се друштвена пракса недовољно темељи на изворном марксизму и да је због тога извршена ревизија нашег политичког програма, а скоро исти људи који су се залагали за марксизам и критиковали Централни комитет да није довољно марксистички обојен и бранили социјализам, касније напустили социјализам и марксизам и прешли у неолиберализам. Питање је да када се залажемо за научно промишљање односа на Балкану, у којој мери смо обучени за то и са позиција које науке ми посматрамо стварност, као и са ког идеолошког приступа. Није тачно да су нама увек наметана нека решења са стране, било је ту доста и аутономних решења, нпр. нико није бившој СФРЈ наложио да сви који су дошли из Албаније и позивали се на то да беже од Енвера Хоџе да их населимо према Србији и да им поделимо црквену земљу. Када се говори о глобализацији, американизацији, вестернизацији, не бих се усудио да кажем да је Америка толико доминантна у процесу глобализације. Можда овај свет личи на монополарни, али је све мање монопола, не само потенцијално већ и показно, у последњих годину-две сасвим је другачији однос између Америке и Руске Федерације, која је имала велике тешкоће, али се све више осећају тонови где Америка хоће Русију за партнера...

Нарочито оно што мене интересује: Грчка није била социјалистичка земља као и Турска, али у сфери културе било је комуникација и односа и миграционих кретања између нас и Турске... Културна креативна релација Србија–Турска–Македонија–Албанија још увек није довољно промишљена са ових нових становишта. Само хо-

ћу да укажем на нека питања за која сматрам да треба да буду осветљена.

Светозар Ливада: Наука је једина глобална вриједност, непристрасна и она једина може сагледати тамну страну глобализације. Према томе, ми не можемо више као балканско подручје живети на импровизацијама и *ad hoc* стању. Сматрам да би се на овом простору морала створити једна перманентна група, не знам како ћемо то звати: *форум*, *труст мозгова* типа *римског клуба* да разматра ове проблеме са свих аспеката у функцији да се одбранимо од оне репресивне стране глобализације, јер закони опћег, посебног и појединачног не дозвољавају да се та хегелијанска тријада, на један бруталан начин глобализације, примењује на просторима који су добрим дијелом жртве цивилизацијског развоја, ја живим на простору где људи покушавају да докажу на свим нивоима како не припадају Балкану. То је правило, ни мање државе ни веће дреке, по оном старом грчком правилу – што су аргументи слабији, то Теофил виче: *гласније говори*. Ја сматрам да ми имамо ресурсе, ако имамо 45 универзитета, а ја знам да је Југославија имала доктора медицине и доктора науке – 52.000, инжењера и техничара – 1.700.000, друштвених организација – 13.000, оно што данас зовемо невладиним организацијама; ја сам сређивао селективну библиографију, само руралних часописа било је 106, само три су сада жива. Ми смо деградирали науку, деградирали смо културу и наука није себи судија, а имамо истовремено једну негативну селекцију елите хисторијски неодговорну према простору, људима, времену, према цијелокупном хисторијском тренутку, она је на граници правих медиокритета, ми смо све наше владе преселили у Брисел, само заседају и продају све шта се све продати може. У Хрватској нема банке која није страна, 95% капитала је страна... Ја предлажем да се формира један перманентни тим балканских учењака, ако је Југославија имала 210 научних институција, ако сада сумирате да имамо 45 универзитета, ако је Југославија имала 38.000 научних радника, то значи да смо покривали сву специјализацију и сву супспецијализацију да можемо научно дијагностицирати све феномене. Ако бисмо створили један интердисциплинарни тим, који би перманентно разматрао, који би имао и своје гласило и своје сједиште, ми бисмо се могли носити са овим проблемима... Наука није ни национална, ни анационална, ни регионална, ни глобална у негативном смислу, него је људска, ми имамо снажан људски капитал који влада свим проблемима, говори све те владајуће језике, влада свим владајућим методологијама, то сматрам јединим могућим излазом из овога кошмара, којем смо на најбруталнији начин подвргнути... Поред неодговорне елите постоји и огромна неодговорност научне, јер цивилизација почива на организацији, а наш је научни капитал неорганизиран, сматрам да би овај предлог да се организира у једном облику да би перманентно са неким инструментаријем могао корисно

послужити овом подручју и дати могућност нашим наследницима да наставе.

Гордана Вуксановић: Покушала бих да одговорим на примедбу проф. Марковића, због чега нису биле укључене Грчка и Турска. Ја пратим кретање запослености један дужи период, али сам увек имала у виду просторе бивше СФРЈ, а посебно сам обрађала пажњу на запосленост женског становништва. У протеклих неколико месеци радила сам као члан тима покрајинске Владе, који се бавио људским ресурсима и који је требало да припреми План за израду средњорочног програма развоја Војводине. Ангажовање је самим тим претстављало и један анекс надлежности, који је требало задовољити. У том анексу нису се, по мом мишљењу, налазили многи потребни подаци, тако да сам ја тај посао морала да ширим изван онога што је тражено. Оно што ме је изненадило јесте то што особе које би по својој функцији требало да знају много више о кретању запослености и незапослености на подручју Војводине, а и у њеном окружењу, пажњу усмеравале само на Војводину, у једном моменту рада на Пројекту захтевано је да се успостави паралела између Војводине и централне Србије, остале земље у окружењу игнорисане су у потпуности, мислим на земље бивше СФРЈ и земље Балкана са којима смо ми и историјски и регионално повезани и та врста повезаности не би смела ни у ком смислу да се игнорише. Поређење са жупанијама Мађарске и Румуније, са граничним жупанијама, а које је настало на захтев једног немачког професора, који је надгледао овај рад, показало је читав низ сличности, тако да сам ја касније ову анализу проширила и на остале земље региона укључујући земље бивше СФРЈ и друге балканске земље. Међутим, да би се приступило систематском прикупљању података, неопходно је суочити се са читавим низом методолошких проблема и отуда се неке од земаља не могу укључити, ради се о различитим методолошким приступима прикупљању података, тако да се сви подаци као такви не могу поредити, не могу се формирати временске серије појединих података, а многи подаци се и не презентују, нпр. за Црну Гору се не може доћи до података који се односе на запосленост, односно незапосленост женске популације, јер се ти подаци увек претстављају збирно, тим податком може се манипулисати у различите сврхе. Друго, неке од балканских земаља као што је Турска не достављају Међународној статистици своје податке, односно своје публикације, тако да се суочавамо са читавим низом проблема и морамо да се усмеримо на оно што нам је доступно. Следећи проблем, са којим сам се суочила, јесте праћење онога што ми називамо сива економија, с обзиром на то да су нека од парцијалних истраживања, која су рађена на нивоу Војводине, а и само наше искуство исто то показује, указала на запосленост великог броја становништва у сивој економији. Ја лично сматрам да је у овом тренутку не неизбилно, али можда непрецизно вр-

шити било какве процене у том погледу, јер велики број становништва из разноразних разлога ангажује се у сивој економији, значи они се ангажују или услед тога што су им примања сувише ниска, или зато што су се јавили као вишак незапослених у својим фирмама и морају на неки начин да обезбеде запослење, али с друге стране и они који су регистровани као незапослени на тржиштима рада представљају једну проблематичну категорију јер има оних који и не покушавају да добију запослење, најчешће се ради о особама женског пола, које се пријављују на тржиште рада како би оствариле један вид социјалне сигурности, односно здравствену и социјалну заштиту, али оне истински не траже посао или су запослене на оним радним местима које званична статистика не региструје. Ми би требало да приступимо процесу редефинисања појмова запослености и незапослености, у том погледу требало би међусобно да се ускладимо, мислим на земље бивше СФРЈ и балканске земље како бисмо могли да превазиђемо неке од проблема са којим се суочавамо. Међутим, поставља се питање: на који начин можемо да превазиђемо те проблеме? Можемо их превазићи једном темељном анализом онога са чиме се ми сада суочавамо. Ако поредимо структуру незапослених према степену стручне спреме и стручну спрему понуђених радних места, онда можемо закључити да се ми суочавамо са проблемом немогућности циркулације радне снаге. Нпр, Војводина је подељена на 7 округа и 45 општина, у неким општинама дошло је до пада броја незапослених, али у многим број незапослених континуирано расте, истовремено постоји дисбаланс између школске спреме лица која се у тим општинама налазе на тржишту рада и понуђених радних места, али у другим општинама њихова школска спрема била би одговарајућа, али због инфраструктурних проблема, пре свега због немогућности ефикасног транспорта, они не могу да потраже радна места у другим општинама. Ако се анализирају погранична подручја Војводине, централне Србије и осталих земаља СФРЈ, због сопствене неорганизованости не можемо да омогућимо циркулацију сопствене радне снаге, која је у земљама ЕУ нешто што се сасвим природно одвија. Ја сам сагласна да смо ми везани за Грчку и да би та сарадња требало да се подигне на виши ниво, али све док се са научног аспекта не размотре сви ови проблеми и док се прецизно не изгради програм акција које треба предузети бојим се да ћемо се још дуго суочавати са проблемима са којима се сада суочавамо.

Милорад Божић: Проф. Љубиша Митровић у свом излагању покушао је начелно да полемисе са једном тезом, а то је да је довољно преписати устав и норме развијене Европе и да ће ствари на Балкану кренути у позитивном смеру. Мислим да је то једна теза која заслужује далеко озбиљнију пажњу, па можда и један читав скуп. Важност полази од чињенице да већина балканских земаља, нарочито земље у транзицији за свој циљ друштвеног и економског

развоја имају прикључење ЕУ. Оне морају проћи један период прилагођавања, односно морају променити из корена правни, политички, образовни, културни систем, политику, државну организацију и ми морамо бити начисто са тим шта то подразумева. Веома је битно да се све то разјасни, јер ако не сагледамо до краја све последице прилагођавања, бојим се да ће ефекти тог прилагођавања бити врло негативни по нас саме. Гледајући то из угла економије, то значи да ми треба да прихватимо један концепт кооперативне државе и одбацимо концепт социјалне државе, што значи да држава у области економских функција треба да се задржи на томе да обезбеди услове за функционисање тржишта, примену модерних технологија, а друго да нема никакву одговорност за стање у економији, за запосленост, за стандард становништва итд. Та је теза код нас у Србији јако присутна јер се сматра да ћемо једино процесом приватизације доћи у неко ново стање, које ће нам дати бољитак. А како тај процес тече и какав је тај бољитак, то видимо и сами: пад производње, повећање незапослености, повећање социјалне беде, дефицит у односима са иностранством итд. Није спорно да ми морамо ићи у прилагођавање, али то морамо чинити на начин да ми у том процесу имамо нешто што се зове просперитет и економски и социјални напредак. Сада је актуелна реформа високог образовања, болоњски процес, ако применимо то како се препоручује, бојим се да ћемо изгубити нешто што је део наше националне традиције, али и део нашег идентитета, културног, образовног и сваког другог. Процес прилагођавања има социјалну, са научног становишта и социолошку димензију, мислим да са тог становишта треба да указујемо на оно што се дешава. Чак и у разговорима са представницима западне Европе некада се или нема довољно храбрости или нема спремности да се каже да је нешто део традиције и да мора бити задржано или уграђено у нешто што се зове европски систем.

Вера Вратуша: Желела бих да реагујем на оно што је већ више пута поменуто – улога науке и однос идеологије и "суве" науке. Мислим да би могла један део оног чиме се ја бавим, а то је да на показатељима и индексима које западни извори дају покажем да је дошло до неоколонијализације и класичне колонијализације, немојмо заборавити Босну и Херцеговину и Косово, на Балкану. Науку чине научници и они се опредељују коме ће своје стручно знање да дају на располагање. Колегиница Вуксановић показала је које су тешкоће да се установи који је степен незапослености. Који је циљ, да ли ми желимо да минимизујемо незапосленост или не? Од наручиоца зависи како ћемо дефинисати. У свом раду то показујем на примеру – колики проценат становништва живи испод линије сиромаштва. У сарадњи са Светском банком наше Министарство за социјална питања дошло је до закључка да је то 10,6%. И наравно, сви који живимо овде и знамо да то не одговара стварности. Једно друго истраживање

показало је да 60% породица не може да покрије минимум редовних потреба из својих прихода. Значи, веома зависи од наручиоца и коме су научници дали своју стручност на располагање. Други аспект, који је помињао професор Митровић, мислим да треба потцртати, нема аутохтоних одређења стратегије интеграције Балкана, најбоље се то може видети на славном Пакту за стабилност за југоисточну Европу, за који су у мају 1999. први нацрти писани, у јеку бомбардовања, експлицитно се каже да Југославија не може да буде укључена, да она мора да буде дисциплинована, да се прилагоди захтевима, али оно што је циљ то је тржиште отворено за спољну трговину и инвестиције приватног сектора. Пре распада онога економског блока везаног за Совјетски Савез, западна Европа имала је једну милијарду губитка у размени са Истоком, у међувремену Исток је осам милијарди у губитку, то је та велика благодет која је дошла са принудним отварањем тржишта, ништа се много није променило од оног времена опијумскога рата... Ако је нека идеја да се перманентно организује размишљање о аутохтоној и аутономној стратегији, сигурно имамо врло различита мишљења како и шта чинити, али уколико пођемо од најопштијег одређења да је смисао неког постојања да се може живети достојанствен људски живот, неке ствари не би смеле да буду упитне. Не сме да се догађа, као што се десило у бројним земљама да очекивано трајање живота, као синтетички индекс стандарда живота, опадне...

Данило Ж. Марковић: Промене које су се десиле у Југославији и уопште у источној Европи нису се десиле под утицајем Запада да би нама било боље, већ да би било боље онима које су те промене тражили. Друго што желим да кажем, критичке опаске које се односе на наше стање су чињенице. Оне су биле призиване на разним скуповима, које су чинили интелектуалци и научници, почев од Француске 7, Београдског круга па до многих дискусионих клубова на универзитетима, сада не чујем ни Француску 7, ни Београдски круг, ни дискусионе клубове да говоре овако како говори колегиница Вратуша. Уважени колега Ливада говорио је о томе како је наука објективна, наука су научници који је чине. Наш потенцијал вероватно је квантитативно велики, нисам сигуран да тај потенцијал има једну субlimацију у квалитету. Највећи број докторских теза после Другог светског рата јесте о националном питању и пољопривреди. У којој мери су та размишљања допринела да се реши национално питање и где је стигла пољопривреда? Мислим чак да је пољопривреда и боље прошла од међунационалних односа...

Жолт Лазар: Доста се овде сада тема отворило, било би интересно дискутовати и полемисати, али ја желим за тренутак да се вратим на рад који је овде приложен, који смо професор Степанов и ја написали, нећу да га препричавам, хоћу да дам неки оквир који је, сада,

овде, почео да се помалја, највише на основу излагања професора Митровића и онога што сам успео да прочитам у раду професора Бутигана. Овај текст написали су један социолог и један правник, то је јако битно истаћи зато што је то значило следеће: када смо дошли до тога да спојимо податке из једног социолошког истраживања, ту смо се одмах нашли у једном базичном проблему, показало се да правник професор Степанов сасвим другачије посматра свет од онога како га ја као социолог са одређеним истраживачким искуством посматрам. Родио се један текст од којег смо се ми уплашили кад смо га послали, не зато што је сувише револуционаран што се методологије тиче, него је заправо мало искочио из те методологије. Реч је о становишту интердисциплинарности која уопште није ни политичка ни политикантска, него смо само покушали да нешто што је до сада било искључиво у домену права и правне науке, дефиниција територијалног политичког устројства, да покушамо да то поткрепимо врстом социолошких, емпиријских података који никад у ту сврху нису служили. Они јесу служили у сврху легитимисања одређених политичких концепција, на пример: да ли су или нису испитаници за аутономију Војводине и слично... али да су ти подаци служили као основа за унапређење неких правних решења, то ретко да је био случај или бар мени није познато. Дакле, некако се спонтано десило да се ова сарадња, која је успостављена, а која иначе није нова јер је професор Митровић учествовао на нашем скупу *Новосадски социолошки дани* прошле године, где је заправо већ та идеја око озбиљног промишљања регионализације не била постављена него је она практично тим скупом развијена и мени је драго да колегиница Вуксановић и ја учествујемо сада на овом скупу и продужавамо ту сарадњу, која је већ отпочела. Толико о том тексту, ја морам да искористим прилику да ипак неколико примедби дам на неку генералну атмосферу која је сад већ у дискусији почела да преовлађује, за коју су, бојим се помало, у том негативном контексту, криви професор Марковић и колегиница Вратуша. Наиме, сви смо ми некада били врло добро инструкисани, знали смо шта је тај Запад, сви ми који се сећамо СФРЈ времена и то за нас није спорно, то да је Запад такав какав јесте, да је путања капитала сурова, да она производи то што производи, ратове и кризе, међутим, мало говоримо о томе шта смо ми у СФРЈ учинили да дође до тога до чега је дошло. А учинили смо бар три битне ствари: поставили смо лош политички систем, неодржив, поставили смо лош федерални систем, посебно Уставом из 1976. неодржив и поставили смо лош економски систем, неодржив. Сада би то могло јако пуно да се аргументује и образлаже, али моје је виђење, не само моје већ и још једног дела социолошке јавности, да је распад СФРЈ просто био неминован. Да ли је он морао да буде оволико крвав, то је сада друга прича. Ја чак мислим да јесте. Опет ћу се позвати на науку која сада поново добија на значају, а то је со-

цијална психологија, која је почела мало више да нам осветљава проблеме и неке масовне психологије и масовног потискивања. Наравно, све би то требало додатно прорадити и ја ћу само да подсетим на неке податке, није наш дуг био двадесет и нешто милијарди, наш дуг био је шездесет и нешто милијарди долара. У тренутку када је Веселин Ђуровић 1978. упозорио на то на шта је упозорио, ми смо тад већ били у врло великим проблемима и све што је после следило на економском плану, било је само одлагање агоније. Прилику смо, наравно, имали, сви се сећамо 1988/89. године са неком реформом коју је Анте Марковић покушао да уради, али она није праћена, и није ни могла да буде праћена у том контексту, у том федерално-политичком контексту, политичким променама. И то је наравно довело ту где нас је довело. Наравно, ја бих могао то опет да образлажем и при том не пада ми на памет да потценим фактор који је овде споменут, на крају крајева имам и радове о томе, посебно и оне факторе, који нису овде споменути као што је повезивање католичанства и Реганове политике и тако даље. Али да *држава Данска* није изнутра била трула, вероватно се не би тако сурово и распала.

Вера Вратуша: Да не бих користила неки домаћи извор, користићу америчког аутора Роберта Каплана, који је написао да се не треба заваравати са моралистичким објашњењем агресије у Југославији, кампања је израз који је највише хтео да употреби, рекао је да је Блиски исток врло ровит и да су на Балкану неопходне војне базе и права прелетања, а све то заједно потребно је ради заштите каспијске нафте. То је било два месеца пре бомбардовања, колега. Шта је могао да уради Ирак да спречи ово друго стравично бомбардовање, овај започети нуклеарни рат. Да ли сте свесни колико људи на овим нашим просторима страда од разних облика рака као последица бомбардовања? Ирак је још десет пута више од тога поднео. И по други пут: је ли могао Ирак да се спасе? Потпуно сам ја свесна свих недостатака у Југославији, али одлука о њеном растурању није донета овде. Насели смо и јесте психолошки моменат потискивања веома важан. Само у ономе што се догађа на Балкану, када сами Американци кажу да то нема везе са моралом и да они имају националне интересе миљама далеко од својих обала, национални интерес је каспијска нафта, и то онда објашњава Чеченију, колега из Македоније се само нашао на путу коридора за одвођење те нафте по америчком плану, а то је преко Бугарске, Македоније, на Албанију, а Немачке, односно ЕУ јесте план да то иде кроз Румунију и Београд у Хамбург. И сада, ви мени кажете да смо пре свега ми криви.

Данило Ж. Марковић: Мислим да све лоше појаве и лоша решења у систему социјалистичког самоуправљања и у бившој Југославији, како у већој тако и у суженој, нису оправдање да се уведу решења која су такође лоша и која су чак и гора. То је под један. Под два, са-

гласан сам да не смео палијативно објашњавати да ли је Југославија могла опстати или није. Не кажем да је морала нестати, али има ту и субјективног утицаја. Људи који су водили Југославију, као људи, имали су своје схватање и понашање, које заслужује да буде критички промишљено, почев од њихове необразованости до људске сујете која је дошла до изражаја у преломним тренуцима. Мање је дошло до изражаја у великој Југославији, а више у мањој, али у сваком случају то није оправдање за један однос коме је изложен не политички врх и политичка елита већ масовно читаво становништво, независно од тога којој националној заједници припада.

Драган Жунић: Излагање колеге Жолта добар је повод за дијалог. Пажљивим преслушавањем његовог излагања можемо се уверити да он није бранио америчку агресију или силеџијство, већ је покушавао да укаже на другу димензију проблема, на унутрашње проблеме једне озбиљно посрнуле, рушевне заједнице, а није искључивао идеолошку, политичку и ратну димензију американизације, идеологије глобализма...

Драгољуб Б. Ђорђевић: Проф. Љубиша Митровић је у реферату о процесима глобализације, регионализације и евроинтеграције Балкана поставио две тезе: геоекономија ће одлучивати о положају Балкана, а култура о његовој будућности. Питање јесте зашто је аутор избегао да говори о дешавањима у правно-политичком пољу, и што се тиче положаја, и што се тиче будућности Балкана. Зашто је то важно, покушаћу да аргументујем на следећи начин. Ако говоримо о култури, треба знати да на Балкану постоје три културна круга: отоманско-исламски, западно-хришћански (кога сводимо на римокатолицизам и протестантизам) и византијско-православни културни круг, који се најчешће има у виду када се спомене Балкан. Да ли је професор Митровић, када је говорио о култури као сегменту који ће одлучивати о будућности Балкана, имао на памети и егзистенцију и доприносе прва два круга? Елементи тих културних кругова оставили су печат у прошлости, а може се рећи да дају печат и садашњости, или бар један од њих то чини. Да ли је држао на уму ово богатство? Лично на то гледам као на богатство Балкана без унапред дате предности првом, другом или трећем културном кругу. Балканска историја учи нас да ми, који смо из једног културног круга, не прихватамо елементе другог. Низ неспоразума, све до ратова, произилази из наше ненавикнутости да ценимо "другог" и живимо са "друкчијим", речју – да вршимо "размену дарова" између културних кругова. Мирни периоди историје одликовали су се тиме да је постојала трпељивост између културних кругова, и то је за нас био успех. При том се ништа није предузимало да дође до праве коегзистенције и истинске размене између културних кругова. Та размена не значи пропадање једног од културних кругова. Примедба коју сам упутио

професору Митровићу да није укључио правно-политичко поље стоји због тога што управо оно регулише односе између културних кругова. Јер те културне кругове у појединим земљама Балкана носе већине или мањине, било по етничкој било по религијској основи или по овој о којој причамо. Запад је у праву када тражи правно-политичку регулацију тих односа да не би зависили само од добре воље представника већинског културног круга. То мора бити тако санкционисано, мора да се поунутрашњи, усади, да се сви навикнемо на следеће: да ли смо Турци, Грци, Роми, Срби, православци, католици, муслимани, јесте битно и не би требало да га губимо као ознаку нашег свеопштег идентитета, али да то није нешто што одређује нашу egzистенцију, па ни нашу будућност као појединаца или припадника народа и држава. То не сме одређивати ни будућност Балкана.

Милош Кнежевић: Промислимо, колико је могуће, културни и цивилизацијски карактер Босне и Херцеговине. Отоманско-исламски културни круг, који је у разговору помињан, зарад дубљег разумевања потребно је историјски контекстуализовати, а онда и проблематизовати. Територија садашње Босне и Херцеговине, у њеној троугластој просторној силиуети, уопште није историјска креација Отоманске империје. Босанска троугласта контура, која је је у протекла два века постала део навике географског идентификовања, заправо је католичког порекла. Границе такве Босне у залеђу источне обале Јадрана, на брдовитом балканском копну, повучене се као границе црквене јурисдикције фрањевачке провинције Босна сребрена – *Bosna argentina*. Стицајем прошловековних историјских околности границе те провинције усвојене су као границе Републике Босне и Херцеговине у саставу ФНРЈ, односно прве комунистичке федерације Јужних Словена. То се десило на заседањима АВНОЈА.

Међутим, првобитни простор Босне је пагански, политеистички, он сеже у давна предантичка и античка времена. У римском периоду од 1. до 4. века нове ере, знатно пре доласка првих словенских племена на Балкан, простор садашње Босна био је у саставу римске провинције Илирикум и Далмације. Далмација није обухватала само уски обалски појас него је сезала дубоко у копно, укључујући читаву територију онога што се данас зове "Западни Балкан", све до великих граничних река Саве и Дунава. Од доласка Словена у раздобљу од 5. до 9. века, те поступног христјанизовања словенских народа у византијској и франачкој сфери, а нарочито после великог раскола две велике хришћанске цркве који се догодио у 11. веку, тај простор постаје поприште непомирљивих унутархришћанских спорења и сукоба. Балкански и каснији босански простор напосе, постаје намучена земља борбеног мисионарења и проверавања – *terrae militaris* и *terrae missionis*.

Босна у изворном смислу настаје у словенском и хришћанском периоду. Значи, предтурска Босна у хроничком и историјском сми-

слу, генерички није уопште везана за ислам, нити за мутне појмове бошњаштва, босанства или богумилства. Све је то настало касније. Заправо, у једном кратком временском интервалу, у време полицентричности српских држава на балканском полуострву, било је три и више усредиштених српских простора. Српски протор је од почетка био политички центричан. Тако је, по свему судећи, и данас, што упућује на закључак да се ништа цивилизацијски битно није изменило. Историја је немилосрдна и иронична.

Од 10. века, када је преображајем првих племенских словенских кнежевина тзв. *sclavinia*, отпочело стварање више српских хришћанских држава, босанска држава је у не тако кратком интервалу, успела да се преобрази у једину јеретичку државну творевину на балканском и европском простору. У одређеном историјском раздобљу Босна је заиста била богумилска држава. На тој, рекло би се неспорној богумилској карактеризацији некадашње Босне, много касније се усиљено настојало на повезивању средњовековног богумилства са деветнаестовековним бошњаштвом.

Дакле, тек доласком Турака у 14. веку отпочиње насилна исламизација српског словенског живља и од тог времена, које је ипак сасвим одређено туркократско време, може се говорити о накнадним и уметнутим карактеристикама отоманског исламског круга, не само у односу на Босну него и у односу на друге балканске државе. Али то није примарни, нити је изворни карактер Босне као географског, политичког, културног и етнонационалног феномена.

Много касније се пробало са озваничењем једног појма који није био религијски нити уврежен и који ће се, после чувеног договора у Дејтону на крају разбијања друге Југославије, драматично реактуализовати. Реч је о појму бошњаштва. Појам бошњаштва лансиран је у последњој четвртини 19. века у аустроугарским круговима на босанском тлу. Тај појам је идеолошки и доктринарно конструисан у времену после Берлинског конгреса, приликом бечке окупације Босне од 1881. до 1918. године. Реч је о једној изразито окупационој побуди, политичком семантичком захвату оновременог босанског "земаљског поглавара" Бењамина Калаја. Његова настојања огледала су се у упорним покушајима раздвајања религијског и црквеног контекста босанских Словена муслимана, који нису етнички Турци, него Словени, поглавито Срби и у мањој мери Хрвати, и њихове етничке сабраће хришћанске вере. Сви заједно су под различитим конфесионалним називима "гурани" у грађански контекст подунавске монархије на заслаку моћи. Тај експеримент хомогенизовања, наравно, није могао да успе.

Дакле, у 20. веку и сада на почетку 21. века, реактивира се вештачка идеолошка конструкција бошњаштва, која територијално превазилази босански локалитет, и протеже се на све делове Балкана где живе словенски муслимани. Управо у овом часу тече све интен-

живнија семантичка експанзија "бошњаштва" на подручјима удаљеним и неповезаним са Босном. Бошњаци се изненада појављују и у Србији, у Рашкој области (коју неки називају "Санџаком"), у Црној Гори и др. Као да та, на први поглед секуларна одредница, садржи неку врсту помирљиве енергије, а не читав један концепт и доктрину разименовања старих народа и именована нових верских група на српском простору.

Напоследку, ваља се потсетити да Босну не би требало посматрати у искључивом историјском контексту исламско-отоманског културног круга, него шире и дубље, кроз један европски паноптикум, који је мултирелигијски, мултикултурни и мултиетнички. То би требало чинити у складу са поузданим историјским чињеницама, било да се ради о аутентичним нацијама, псеудоетносима или фанатизованим религијским групацијама. Као да у анализама и интерпретацијама недостаје европски хришћански карактер балканског и српског простора. Тим више, што је све очигледније да се у сукобу регионалних сепаратизама на Балкану – у изнурујућој форми *балканизма* – све више ради о сукобу заступника европске идеје са неевропским и разјединитељским концепцијама у антихришћанском фундаменталистичком облику.

Поводом онога што је говорио Лазар Жолт, није на одмет изрећи једно уочавање; требало би се, наиме, замислити над судбином Европе кроз судбину Југославије. Један словеначки угледни економиста – мислим да је реч о Јожи Менцингеру – извео је смелу аналогију између тешкоћа са којима се у овом часу суочава Европска унија на путу проширења и интеграције, и оних несавладаних тешкоћа са елементима трагедије са којима се, нажалост, суочила претходна Југославија. Рекао бих да је у "југословенском случају" деловао не само онај унутрашњи сплет околности, који је Жолт педантно набројао, а који потиче из домена политичког и економског система или различитих културних модела, него је деловало и нешто што није поменуто – спољашња геополитичка наддетерминанта. Она је била екстерна у односу на интерне разлоге гложења и рата, и та наддетерминанта је, у ствари, распламсавала и подстрекивала стране у спору; она је, што је неко и поменуо, градила *casus belli*. Оно што су "велики" смислили за Балкан после рушења Совјетског Савеза имало је контуре наддетерминанте, *силе која Бога не моли* и формуле *Вежи коња где ти газда каже*, јер су "мали", на крају те мегаинсценације, испали само жртве којима су се "велики" наругали. Упркос свему што се догодило, нисам баш сасвим сигуран да су три словенске федерације – Совјетски Савез, Чехословачка и федерација Јужних Словена – морале да се распадне у тако суровим дешавањима, без обзира на идеолошки предлог који је у сва три случаја био комунистички, са овдашњом самоуправном и тржишном модификацијом. Такође, нисам у потпуности сигуран да се евроамерички модел Уније

или англосаксонски модел Комонвелта, који важе за Канаду и Аустралију, може дословно применити на балкански регион, посебно на "српски случај". У некој будућој историјској фази, деловањем геополитичке наддетерминанте, која интеграцијски заповеда *Спајај и згушњавај – Solve et coagule* – уместо оног деструктивног *Дели и владај*, могу се догодити изненађујуће промене. То отприлике значи следеће: сада се регионално спаја и гради оно што је претходно државно раздвојено и разваљено; сада се геополитички и геоекономски згушњава оно што је у хаосу сецесије проређено. На делу је западна глобална парадигма. Да ли ће нове творевине, нови "ентитети" да личе на Аустралију, да ли ће се справити у територијалним оквирима Нове Европе од хладног Балтика до топлог Егеја, остаје да се види? Да ли ће се образовати некаква Америка на Балкану или Сједињене Балканске Државе, СБД по америчком моделу, остаје крајње отворено питање.

Ипак, сматрам да европска политичка баштина и још више историја класичне европске духовности, чије је родно тло Хемус, односно Балкан, упућују на сигурније градитељске ослонце. Изморена Србија са Црном Гором на Балкану, није баш најпогоднији материјал за експерименте са неизвесним исходом. Од непоузданих модела транзиционе полудемократије нама су, по мом суду, у сваком случају, ближи опробани политички идеали земаља Старе Европе.

Љубиша Митровић: Не потцењујући улогу нормативног система, институционализације било које сфере друштвености, друштвеног живота, желим да подсетим да је бивша Југославија у сфери регулисања међунационалних односа била земља која је имала своје стандарде који су високо респектовани у Европи, мада је пракса ишла другим током... Институционализација тих односа на фону стандардизације Европе, то је једна степеница, ми се морамо изборити за изграђивање нове демократске политичке културе, културне политике која ће респектовати мултикултурализам, мултиетничност, морамо развити нове вредности. Под диктатом капитала врши се привидна хомогенизација. Смисао капитала јесте да вас прво социјално атомизира. Капитал однос у новој историјској форми и нове диктате. Због тога је важно одлепљивање Балкана од геополитике ка геоекономији, геокултури развоја, на извешан начин хтео сам да направим једну паралелу са оним што је била судбина Немачке. Геополитика је била конституисана као наука, као формула, па су Немци схватили да једино развијањем привреде могу васпоставити поново свој нови положај, а да у перспективи пошто ће глобализација да смири страсти, да у други план потисне питање граница, јер ће нове технологије превазићи ову фрагментираност света, мање ћемо се бавити политичком географијом, него ћемо љубоморно чувати своје културне идентитете. Због тога је важно истраживати претпоставке нове културне политике, мултикултурализма, нових односа у европској и

светској заједници ван овог искључивог диктата логике капитал односа или нових облика неоколонијалних деспотија. Она земља која најбоље у перспективи буде користила културни капитал, људски ресурс, која се буде модернизовала, очувавајући језгро дубинске матрице што је историја потврдила, превреднујући, валоризујући своју културу према захтевима модерне и постмодерне, која се рационално служи својом културом, а у исто време унапређује своје материјалне производне снаге, што је захтев геоекономије, имаће предност, приоритет, већи углед.

Милош Кнежевић: Мој текст насловљен је Региони, држава, регионализам. Покушаћу да искажем један број утисака које сам стекао док сам се бавио тим феноменом... По мени, феномен региона има два лика: један је питом, хармоничан и неконфликтан, а други је сукобан и диваљ. Ипак, регионални феномен се у перцепицији и анализи најчешће исказује као проблем. Проблемом региона бави се више дисциплина, најчешће из три домена: политичких наука, или политикологије, права и правних наука, економије и историје. Аксиоматска подлога свих истраживања регионалног феномена јесте географија јер је феномен региона или регије (регионализма и регионализације) изразито просторан, а управо корпус географских наука подастире најдетаљнија знања о просторним феноменима људског света.

Географска основа региона је историјски проблематизована деловањем политике. У повесној интимности географског и политичког дешава се загрљај географије и политике. Регион уме да се укаже у питомом лику, али неретко долази и до правога рвања политичког са географским. У том инвазивном моменту, када политика осваја географију, у политичко-географском, тачније геополитичком смислу дешавају се највећи проблеми који, уједно, пружају највише повода за помну анализу. Отуда се регионални феномен показује чешће у проблемском, тј. критичком виду као неспоразум између извештачености политике и природности географије.

Када је реч о модусу критичког преиспитивања региона, онда се морају преиспитати оне фигуре и значења које указују да се географска обележја просторних честица у оквиру држава и народа не поклапају са политичком и нормативном структуром. У случају сукоба између природних региона и неприродних граница коју уноси политика, тада се регион исказује у двоструком лику: или као феномен који је укључен у политику интеграције или као феномен који тежи одвајању, упосебљавању, сепарацији. Регион може бити схваћен двозначно: и као сепаратистички и као феномен који у себи садржи моменат унитаризације, хомогенизације и централизма.

Овдашњи простор доживео је трауматичну територијалну дезинтеграцију, с обзиром да је био обухваћен државом Јужних Словена, која се умножила на више територијалних честица, држава, псеудодржава, ентитета, протектираних подручја. Ранија сложена феде-

рација разложила се по границама република, али процес диверзификације током сецесије као да није довршен. Зато се регионални феномен у постјугословенској фази опет појављује као изразити проблем, као нека врста супститута ранијих држава република, као наговештај неке будуће асоцијације држава, или квазидржава у оквиру или ван оквира ЕУ.

Да додам још и ово. Једна је ствар испитивање региона у мирнодопским, стабилним политичким и правним условима и стабилним спољашњим геополитичким условима, а друго је истраживање региона у болним постсецесионим условима. У том смислу предлози регионализације могу да буду ослоњени на географску ноторност, на познате и признате уврежене природне регионе, који постоје историјски и традицијски, али исто могу да буду насиље над природом и историјом. Политички волунтаризам може, на сепаратоидној матрици, да производи регионе тамо где их никада није било и укида их тамо где су региони постојали од вајкада.

Када је реч о Србији, знамо да је у питању неколико жаришних подручја. У постсецесионој секвенци у Србији се појављују подручја која су дефинисана кроз деценије, векове, географски, културно, историјски, привредно и језички и код којих је та регионална несумњивост у складу са географским околностима, нпр. Шумадија. У равни уставноправних предлога врши се набрајање региона, али се врло мало или никако не врши картографско прецизирање њихових граница. Регионална проблематика у политичком оперативном смислу и уставноправном смислу може да буде третирана на два начина: а) на начин како је, иначе, чинио угледни уставни правник Миодраг Јовичић, који је заговарао регионалну државу као форму унитарне државе и б) са становишта регионалне државе у конфедералној визури. У домаћој литератури региони се указују истовремено у различитим логичким, семантичким и теоријским визурама, што изазива забуну, а она је најизразитија управо уставноправној дебати, која би требала да искристалише јасну слику како би будућа Србија и Црна Гора требало да изгледају у Европи будућности.

Жолт Лазар: Надовезаћу се на излагање колеге Кнежевића. Колега Кнежевић је своје излагање завршио са два модела регионализације, која се већ дуже времена чују у нашој стручној и правној јавности, а у вези са могућом регионализацијом Србије. Додао бих да се може формирати и трећи модел регионализације о коме смо мало писали у нашем раду те нећу образлагати, већ желим само да назначим. Он може бити занимљив не само са становишта Србије већ и много шире, чак и са становишта региона Балкана. Пре свега, треба разликовати неке основне појмове и елементе када говоримо о сецесији и регионализацији као могућој сецесији, које надлежности има матична држава и које се надлежности, правне, законодавне и уставне, преносе на регионе. Неспорно је да држава, уколико хоће да остане

озбиљна држава, мора да има у одређеним сегментима потпуну надлежност. То су пре свега војска, полиција, инострани послови, мада полиција чак не у потпуности, јер код нас већ постоје тенденције да се неке ствари у полицији помере, већ се размишља о увођењу локалних позорника, добар део финансирања по општинама и локалним самоуправама зависи од јачине одређених средина, видимо где полиција има пежое, а где их нема, али генерално надлежности у области унутрашњих и спољних послова треба да задржи држава. Затим, постоји читав низ ствари које држава уређује основним законима, а њихову разраду оставља мањим јединицама, регионима или можда чак и локалним самоуправама. Код нас постоји једна парадоксална ситуација да локалне самоуправе имају већу моћ од региона, чак и од покрајине Војводине. Покрајина Војводина чак и нема фактичке надлежности које би по некој логици требало да има. Ако то имамо у виду, чини ми се да је за Србију, можда, један вид регионализације, не најприхватљивији али сигурно најзанимљивији за размишљање, а то је разликовање конституционалне и регионалне аутономије, при чему би, по постојећој ситуацији, у домен те конститутивне аутономије спадале, за сада, покрајина Војводина и, надам се, покрајина Косово, мада како ће се процес реинтеграције или дезинтеграције Косова одвијати, то за сада, нико не зна. Зашто Војводина и зашто Косово о томе можемо дискутовати. Колега Кнежевић назначио је и остала подручја. Зашто да не кажемо и нишки регион, јер је он сада због демографског, економског и политичког значаја довољно ојачао да може да рачуна на такав статус какав би за себе, у будућности, захтевала Шумадија.

Зинаида Тихонова-Голенкова: Покушала бих, на примеру руског друштва, да покажем како процес глобализације утиче на социјалне промене у друштву данас, и конкретно о тим променама у социјалној структури друштва које вуче с једне стране за собом глобализација, а са друге трансформација која постоји у нашем постсоцијалистичком друштву. У вези са тим, одредила бих да на те промене утичу три групе фактора. Прва група фактора носи глобални карактер и то је непосредни утицај глобализационих процеса у свету данас, уопште. Друга група фактора односи се на стране у којима се тај процес трансформације одвија, које преживљавају посттрауматски шок или синдром. Трећа група фактора непосредно се тиче сваке конкретне земље, конкретне државе, конкретног друштва пошто свако друштво има своју специфику која је детерминисана географским, економским и социјално-културним условима и чак како се модерно каже менталитетом тога народа. Ако узмемо прву групу фактора, видим да процес глобализације тако утиче на промене у социјалној структури што чини двадесети век сведоком врло бурних промена. Ако узмемо деветнаести век, видим да је у тим западним друштвима око 75–80% активног становништва било самостално, то јест нису били

најамни радници. Крајем двадесетог века око 75–80% активног становништва постаје већ најамним радницима. Та тенденција глобална је и обухвата цео западни свет и стране које су економски више развијене. Треба ту исто као глобалну тенденцију напоменути и пад физичког рада. То су озбиљне промене, јер су довеле до тога да врло брзо расте слој чиновника, бирократа, службеника углавном. У вези са тим мења се структура у том погледу што је доста озбиљно порастао удео средњих класа у тим земљама. Та глобална тенденција јавља се, са закашњењем, и у земљама које се налазе у трансформацији и у руском друштву исто видим тај процес. Оно што се односи на другу групу фактора, на земље у транзицији, ту би у вези са социјалном структуром требало рећи да је доста озбиљна тенденција осиромашења становништва, која је брзо довела до пораста процента оних група становништва које се налазе испод животног просека. Статистика наводи да је у Русији ове године 25% становништва испод животног просека, а социолошка истраживања показују то још више. Врло су велике разлике међу различитим регионима... И велике су разлике у погледу социјалне структуре, почев од дела активног становништва до незапослених: 8% до 9% незапослених је у руском друштву данас, а у неким регионима и до 30%. Постоји и скривена незапосленост, и још једна тенденција, која се исто односи на ове земље, то је проблем маргинализације где потпуно губе свој социјални идентитет пошто посао није сигуран. Тако бурне промене за ових десет до петнаест година, детерминисане променама у економији, и приватизацијом, као и падом производње довеле су до тога да се активно становништво, чак и оно које је имало висок степен образовања, нашло у ситуацији да више не знају ко су они данас. Томе доприноси и појава да у неким регионима Русије данас постоји врло велики постотак оних који имају допунску могућност рада, запослени су и у неким другим фирмама, налазе се у другим односима, у јавним радњама, имају својину и то исто утиче на социјалну идентификацију. Навела бих пример трговаца који продају на пијаци: има и људи са високим степеном образовања, инжењери, који су морали, када су изгубили посао или су им зараде биле толико мале да нису могли да издржавају породицу, да траже неке допунске форме рада. То је сектор сиве економије или неформални сектор, који чак ни статистика не може често да одреди. То представља врло озбиљан методолошки проблем за социологе – како их избројати. Поред тога велики проблем на методолошком плану је, за социологе данас, што није увек могуће одредити материјални положај тог становништва и радне снаге, нема података, многи то и скривају, узорак је врло непотпун и долази до померања. Данас се врше различита истраживања на узорку целог руског друштва или по регионима, углавном се изучава активно становништво и сматра се да је то довољно да би се одредио материјални положај појединца. Међутим,

требало би да то ради и социолог породице, домаћинства, и тада бисмо могли да доносимо закључке. Таква су истраживања скупа и то је проблем. Велики проблем за друштво јесте што највећи постотак незапослених чини омладина до 24 године и зову се "нова сиротиња", насупротив новим руским богатацима, и њу чини велики постотак интелигенције, професионалаца, високо образованих, који су пали испод нивоа животног просека, немају приходе, одговарајућу зараду. Данас је наша Влада почела озбиљно да размишља како може да се формира грађанско друштво ако нема те средње класе, пошто по неким регионима само 9% до 10% од активног становништва припада средњој класи. По неким другим истраживањима, различитим по методологији, проценат се креће до 20% па и до 30%. Око тих података углавном се креће дискусија социолога. Још један проблем, који је у вези са глобализацијом и тиче се целог света, јесте полна асиметрија када је полни аспект запослене радне снаге, мушке и женске, доста различит и по хоризонталном и по вертикалном пресеку. Женска радна снага данас је заступљена у сфери која је заузета опслуживањем и увек је на мањим и нижим функцијама него мушка. То су фактори који се одражавају и у руском друштву, жене су потиснуте из друштвеног живота, политичког, имају нижу зараду и тај проблем постаје све актуелнији и о њему расправљају у руском друштву политичари и социолози. Глобализација је врло контроверзан процес, с једне стране доноси доста странама које су отишле напред, њима глобализација иде у прилог, оним странама које су сиромашне постаје још горе. Навела бих пример Немачке, која је економски развијена земља, али је изгубила у процесу глобализације и европског уједињавања. Каже се да је много више добила Шпанија, која је била мање развијена него Немачка, а добила је високу стопу незапослености и уопште озбиљне проблеме у економији. Грађани су одговарали да им глобализација ништа није дала и да је обичан продукт американизације. Доста је чланака који објективно пишу и отворено критикују процес глобализације у Немачкој. Све је више чланака и књига и на Западу, који отворено пишу да за Русију глобализација није позитиван процес... Западни научници почињу већ озбиљније да разматрају процес глобализације, не само позитивне учинке већ и негативне. А немачки социолози отворено говоре да глобализација није излаз из кризе, развијају се форме међународне интеграције, негде тај процес иде брже негде заостаје. Уопште, друштво није спремно за такве форме интеграције. То само може да доведе до новог хаоса и углавном се тако одређује да ће уместо поретка бити нови хаос. Свака земља требало би за себе да одреди темпо укључивања у процес глобализације. Не постоји општа законитост и правило за све земље и једнаки центри.

Петре Георгиевски: Сам проблем регионализације врло је значајан, али се не може, са методолошке тачке гледишта, разматрати без

повезивања на три нивоа. Прво, може се говорити, на nižем нивоу, о регионализацији само у једној држави. Друго, о регионализацији на нивоу региона који обухвата неколико држава. Трећи ниво јесте глобални ниво. Ова три нивоа међусобно су повезана као спојени судови, али не са истим интензитетом у свим државама. Чак и појам Западни Балкан није створен на nižем нивоу једне државе, ни на другом нивоу, већ је створен на глобалном нивоу. Нама су одредили да смо ми Западни Балкан. Појмови су категорије, саставни део теорије, али и саставни део културе... Нпр. можемо ли у Македонији створити регионе, а да се не умеша регионално окружење (Албанија, Косово), да се не умеша и *homo globatus*... Глобализација, дакле, не погађа све земље на исти начин. Проблем је колико Владе у нашим земљама могу да се одупиру решењима која се намећу са стране. Колико су способне да сачувају живо ткиво да не би дошло до сецесије и до разбијања, јер ће ово дуго трајати... Укрштају се и преламају интереси глобалних сила и глобализирајућих држава и зато се агонија продужава. Схватите да се крај XX и почетак XXI века обележава са таквим глобализирајућим ратовима и ратовима који произилазе из глобализације (да употребим термин Зигмунда Баумана) и треба водити рачуна о томе.

Вера Вратуша: Поводом прилога Пера Петровића. Он говори о економским приоритетима и модалитетима укључивања Србије у процесе регионализације и евроинтеграције и као једну од ефикаснијих мера (поред осталих) наводи либерализацију трговине. То је алфа и омега програма структуралног прилагођавања, који је још средином седамдесетих наметнула Светска банка, када је дошло до рециклирања тзв. нафтног новца у западне банке и до наглог повећања камата осамдесете године. Тада је дошло до дужничког ропства. Дакле, предлаже се, као једна од мера ефикаснијег укључивања и раста, либерализација трговине. Међутим, у даљем тексту аутор примењује нешто што се стварно догађа и каже да код нас још увек не постоји систем ванцаринске заштите какав примењује најмоћнија чланица Светске трговинске организације. Дакле, желим да ставим акценат на те дупле стандарде, који се примењују на југоисточну Европу, али ради се то и широм света, захтева се потпуно отварање, а најмоћније земље итекако штите своју привреду и држава интервенише. Може се видети и у подацима о директним државним инвестицијама како изгледају у САД-у и у Великој Британији, како је наметнуто да нестане из бивших социјалистичких земаља. Дакле, не постоји то што је елементарна ствар и код њих самих. Затим, такве мере заштите требало је увести истовремено са усвојеним просечним царинским стопама, које су сада сведене на најнижи ниво. Поред тога, наша привреда додатно је изложена и притиску иностране робе која илегално стиже на наше тржиште, доста се касни са мерама подстицања извоза, а Агенција за кредитирање и осигурање извоза још није про-

радила. Све су то разлози због којих треба имати стратегију и политику прилагођавања. Дакле, не могу да схватим како се понављају, ово што сам прво прочитала јесте неки вашингтонски консензус, а ово је стварност. Треба да се повеже оно што је колегиница Галенкова говорила о променама друштвене структуре и ова тема о регионализацији. Заправо, које су то друштвене снаге иза различитих концепата и реализација регионализације. Са овим инсистирањем на приватизацији свега и свачега, и то у интересу најкрупнијих компанија, имамо читаве регионе са одсутном владајућом класом. Оно што је Фанон приметио за афричке земље, да се то почиње дешавати у читавом свету, тај неоколонијални или колонијални однос. Дакле, које би то биле друштвене групе заинтересоване за различите облике и спровођење регионализације.

Јован Живковић: Када је реч о дуплим стандардима и о пракси која постоји у западној Европи, као и када је реч о земљама бившег социјалистичког лагера и односа према њима, онда ми имамо однос према суверенитету земаља. Мислим да се и тај проблем на два колосека поставља и многи принципи који су хтели да афирмишу неку врсту суверенитета, који би на изванредан начин требало да направе прелаз, у извесној мери се трансформишу. То се види и на примеру Космета, односно односа према захтевима Албанаца, што је и професор Петре рекао везано за захтеве албанске полулације у Македонији. Питање регионализма је у овом случају централно питање, мислим да Европа нема решење, упркос постојању стандарда почев од *хуманитарног бомбардовања*, па до примењивања стандарда који не морају да буду, како се сада последња формулација испоставила релевантном, испред статуса, наговештава своју променљивост односа према стварности, али и према одређеним поставкама на којима почива и правни и политички систем Европе.

Драган Петровић: Нажалост, изложени смо дуплим стандардима у економској теорији непрестано, њих не пропагирају само политичари већ и научници, нарочито ако се ради о економским теоретичарима. Они пропагирају концепцију бездржавног развоја, односно минимизирање улоге државе у функцији прерасподеле друштвеног производа што за собом повлачи смањење учешћа јавних расхода у укупном друштвеном бруто производу и препоручују неразвијеним земљама и земљама у транзицији да то буде испод 30% па чак и испод 20%. Међутим, када погледамо историју најразвијенијих земаља крајем XIX века, у најразвијенијим земљама је тај показатељ био 8%, почетком XX века, износио је 10%, пред почетак II светског рата учешће јавних расхода било је око 21%, након II светског рата очекивало се да се то учешће задржи на око 20%. Међутим, права експанзија државних расхода, под утицајем кензијанске доктрине настаје 60-их, 80-их и 90-их година. Тако да је у тим земљама 90-их го-

дина, када је већ почео процес транзиције бивших социјалистичких земаља, тај показатељ износио између 45% и 50%. Ако се осврнемо на податке о неразвијеним земљама, видећемо да је тај показатељ, 60-их и 80-их година износио 26–27%, као да су слушале препоруке развијених. Ако погледамо успешније земље у транзицији, тај показатељ је између 45% и 50%, а у мање успешним између 25% и 30%, чак је у Русији једно време био испод 25%. Ако желимо да пронађемо корелацију између нивоа расхода и друштвеног бруто производа, као да су у директној сразмери. Западне земље и даље имају развијену функцију прерасподеле, а научници из тих земаља пропагирају да се то у овим осталим земљама смањи, тако да смо често у заблуди, ако не дођемо до правих информација, мислимо да је то актуелна тенденција.

Милош Кнежевић: Пет нивоа регионалне агрегације у Европи су у односу на нас релевантна:

1) Први ниво је изразито геополитичке природе, и у њему се Србија са Црном Гором појављује као уланчани чинилац при стварању америчке бафер зоне између Балтика и Егеја. Ту предруску зону, чини ланац транзиционих земаља Нове Европе, које су нагло промениле орбиту, и из совјетске ушле у америчку путању глобалног и континенталног кретања. У том ланцу Србија и Црна Гора се појављују као крчки ентитетски беочуг који неправилно осцилира;

2) Други ниво чини балканска просторна интеграција. Да би се појавио Балкан у његовим уопштеним интермаријумским контурама, била је потребна смрт а потом и погреб Југославије. Балкански регионални појам негативно кореспондира југословенском појму. На Балкану је српски народ на вишесредишном простору који насељава затурен;

3) Трећи ниво – јужнословенски простор се у овом часу често назива Западним Балканом, међутим, то није стандардан географски нити топографски појам, то је идеолошки и политички посесивно одређење припадности Балкана Западу. Тај Западни Балкан често се идентификује као сума свих земаља бивше Југославије, минус алпска Словенија, плус Албанија, односно албански етнички простор. Западни Балкан је, дакле, нека врста заобилазне реинкарнације Југославије под макрорегионалним именом;

4) Четврти ниво чини српски простор, али то није само Србија, већ и етнонационални простор у Хрватској, српски простор на територији Републике Српске, односно Босне и Херцеговине, и напослетку Србија са Црном Гором. У регионалном, спацијалном погледу постоје етнички простори, историјски конфигуриране земље и државе. Између та три феномена нема увек истовремености и контурног поклапања;

5) Пети ниво односи се на регионализацију саме Србије изнутра, почевши од концепције природних, тј. географских региона, ко-

је би требало само уставноправно потврдити, до увођења неких нових, потребних, али и непотребних, псеудо и квази региона који садрже сепаратну матрицу постојања.

Вера Вратуша: Само један податак о овоме о чему је до сада било речи, како се формирају те зависне територије, рекла бих класичне колоније... У фирми за односе са јавношћу, која је била најзаслужнија за демонизацију једне стране у грађанском рату у бившој Југославији, сасвим отворено су рекли још 1993. године, а то је поновљено и 2003. године, десет година касније, како су унајмљени, прво од стране Хрватске, затим од муслиманске стране у Босни и Херцеговини, а онда од Албанаца. Они су још 1992. године смислили прву тачку Повеље албанских права да то буде протекторат. Недавно је у Македонији вођа тражио то исто, да Македонија буде протекторат Европске уније. Човек се хвалио како је придобио јавно мњење – да се пизма нацизма стави на једну страну у грађанском рату, то је она позната слика из Трнопоља где је Независна Телевизија из Британије дошла и ушла иза жице да би снимила једног човека који је био јако танак, али то није имало везе са његовим борављењем у том сабирном центру који није био затвореног типа, то је утврђено. Човек се хвали и каже: "Моје није да проверавам, већ да слику пошаљем што пре", и онда су отворили шампањац када је почело бомбардовање. Дакле, то је била круна њиховог напора и медијског припремања.

Мирјана Крстовић: Ова опаска колегинице Вере, у вези са манипулацијом медијима, мислим да није довољно упутна, утолико што је једнострана. Ствар је у томе што су две друге стране, хрватска и бошњачка, пре свега хрватска, а потом и албанска, биле спретније у мобилисању медијских механизма за пропаганду сопствене приче и сопствене ствари. Али, нису ни Срби били наивни, јер када су почеле да се догађају непријатне ствари на југу Србије, онда је госпођа Бисерка Матић која је заузела функцију министра, координатора за информисање у Координационом телу за југ Србије убрзо отишла за амбасадорку у Македонији и та функција престала је да постоји. Елем, пошто сам се дуго бавила истраживањем улоге србијанских медија на југу Србије имам податке о томе да се госпођа Бисерка Матић хвалила да је основни задатак био да се наметне сопствена медијска слика међународној јавности о догађајима на југу Србије. Дакле, опет је била у питању иста врста претензија и иста врста манипулације, само што српска страна за време ратова у Хрватској и у Босни и Херцеговини некако није била агилна или није била агилна у оној мери у којој је Хрватска била.

Вера Вратуша: Да ли сте Ви хтели да кажете да је само била мање успешна та пропаганда? Наведите ми неки пример таквог подметања

као што је било Трнопоље, Рачак. Постоји извештај УН-а који је намерно одложен да би прво било бомбардовање.

Вихрен Бузов: Покушаћу да у кратким цртама формулишем своју тезу и да поставим неколико проблема. Заступам тезу да културни релативизам не може бити формулисан рационално, нити може бити образложен. Културни релативизам је теза према којој није могуће узајамно разумевање између култура и није могућа сарадња међу њима.

Културни релативизам је теза повезана са пророчанствима Семјуела Хантингтона о томе да ће будући ратови бити изазвани разликама у култури цивилизација. Тај релативизам се ближи и културном империјализму, који ликвидира разлике у културама, изједначаје их у корист једне културе, а данас је то западни тип културе чији су представници културе Сједињених Америчких Држава и Западне Европе.

Балкан је, исто тако, попрिште различитих култура. Конфронтација култура подразумева конкуренцију између њих, али конкуренцију која води до сарадње и узајамног разумевања. Моја теза је да је конфронтација култура корисна и да никако не води до конфликта цивилизација по Хантинговој теорији. А то значи узајамно поштовање и сарадња и успешну размену идеја и перспективе развоја.

Желим да подвучем да је Балкан подручје које је услед историјских догађаја остало на маргини светског развоја. На жалост, једина алтернатива за превазилажење тог проблема јесте евроинтеграција, која у некој мери исто тако налаже и одређену врсту доминације једне културе, тј. западни тип културе.

Питање је како ми на Балкану можемо да сачувамо свој културни идентитет а да истовремено одговоримо изазовима евроинтеграције и контаката са западном културом. Убеђен сам да постоји могућност и да се она састоји у *плурализму култура* и у *плурализму гледишта*. Коришћена аргументација за оповргавање теорије културног релативизма произилази из Поперовог критичког рационализма и ставова неких других аутора, попут Дејвидсона, које разматрам у свом прилогу.

Данило Ж. Марковић: Неколико напомена у вези са мојим рефератом: ја сам се залагао да се образовање као фактор балканске интеграције поставља у једном ширем историјско-цивилизацијском контексту. Трећи миленијум обележен је два значајним појавама, то су: глобализација и знање, као основни развојни ресурс, а та два појма не могу се одвојити да није знања, у облику у коме је развијено, не би било ни глобализације. Сукоб цивилизација није био перманентан на балканском простору, али је постојао плурализам цивилизација које су повремено биле и у сукобу, а он је и ескалирао, кад се поодмакло у цивилизацијском развоју, крајем VIII века. Оно што посебно хоћу да истакнем јесте када ми овде говоримо о могућим суко-

бима и неспоразумима, када се ради о очувању идентитета и интеграције на Балкану, имали смо интересантну појаву: онда када смо признали права националним мањинама, на просторима Србије, једна национална мањина насрнула је на културни идентитет већинског народа, то је једно, а друго што желим посебно да истакнем, залагају се да све националне мањине имају права да саме утичу на своје образовне програме и садржаје у циљу очувања националног суверенитета, значи признајући то право исто тако сматрам нецивизацијски да људи који одлучују о образовању националне већине буду припадници националних мањина, јер не могу да конципирају програме нације којој не припадају, што може бити повод за даље националне проблеме и сукобе. Ако образовање треба да буде фактор интеграције, треба истраживати шта онемогућава да образовање то и буде. Регионализација дубоко задире и у културни интегритет, у образовном систему предвиђа се да пола програма конципира локална заједница, а то значи да људи који су можда врсни стручњаци у својим областима треба да конципирају образовне програме из других области којима се и не баве за један регион, као да су тако велике разлике између региона у Србији. Дакле, регионализација која је прикривена остварује се преко школских програма. У поједине програме убацију се садржаји који не само да нису у функцији културног идентитета већ представљају показатеље експанзије неких других култура.

Никола Божилковић: Мој утисак је да су више истакнуте лоше стране глобализације у дискусијама. То чини и Стиглиц, велики критичар глобализације, али истиче и добре стране. Ми се тако супротстављамо променама, сметају нам промене. Нешто се дешава, а ми нисмо спремни да прихватимо ново. То ново не мора увек да буде боље, али став културолога био би да сагледамо могућности и да изаберемо. Не мора то да буде одмах најбоља могућност. На глобализацију се гледа као на сукоб, глобализација је рововска битка. Желим да подстакнем и другачији поглед на глобализацију. Било је квалитетних геополитичких, економских димензија, али треба се осврнути и на културну димензију, где култура неће да нам отвори лажни оптимизам, већ да се види да је човек друштвено и економско биће. Подсетимо се, Едгар Морен говорио је о комплексности, о трианглу где је на једном крају човек, на другом култура, а на трећем врста. Дакле, човек као антропо-социјално али и биолошко, друштвено и културно биће. Ми заборављамо да је човек и биолошко биће. Овом кратком дискусијом желим да подстакнем, а и да видим да ли има и другачијих погледа на глобализацију и западну културу... Ја не кажем да је глобализација спасење, али она је објективан процес. Она нам се нуди и треба видети шта можемо да искористимо...

Мирјана Крстовић: Две ствари поводом излагања проф. Марковића, питање: да ли је став поводом присуства припадника мањинских заједница у процесима структурирања, моделирања образовања за припаднике већинске заједнице, нешто што произлази из етничке припадности или се тиче њихове стручности, односно нестручности? Друго, што се тиче партиципирања локалне заједнице у конципирању образовних програма, наставних програма, писању уџбеника, ја мислим да је то једна тековина демократског друштва *par excellence* и да је то пракса која се увелико спроводи у Румунији, и да за партиципацију локалних стручњака итекако има разлога у Србији. Ја ћу навести један пример: југ Србије и Албанци, да ли проф. Марковић мисли да је у реду да мали Албанци уче о томе како су Словени њихови преци, да ли ви, проф. Марковићу, мислите да је у реду да у уџбенику музичке или ликовне културе, којима се служе деца албанске националности на југу Србије, не буде ниједне методске јединице која се тиче доприноса албанске културе на плану музичке или ликовне уметности, да ли је у реду да на насловној страни уџбеника којима се служе деца муслиманске вероисповести стоји слика православне цркве?

Данило Ж. Марковић: Ја мислим да сам био јасан, мислим да треба да стичу знања и о локалној заједници, али питање је у којој мери. А што се тиче цитирања проблема са југа Србије, ја сам њима нудио, као министар, да направе програме и за основно и за средње образовање... То није мој став да они не треба да уче о својој националној историји, уметности итд. Ја мислим да ми копирамо учење о локалној самоуправи и сувише са Запада. Највећи верификатор тога био је Кардељ, који је хтео да пресади комунални систем са Запада у Србију. Србија се сасвим другачије развила као државна заједница од земаља на Западу. Шта смо ми урадили када смо имали мале сеоске општине као примерени облик непосредне локалне демократије, укинули смо их и направили комуне, онда смо те комуне укинули, па смо срезове произвели у општине. Питање је: да ли постоји толика потреба да учитељица одлучује колико ће се учити о локалној заједници и да ли заиста постоји толика разлика између Бабушнице и Пирота, да треба да буде различит програм?

Што се тиче вашег питања да ли представници националних мањина треба да одлучују о образовном систему бројније националне заједнице, на бази стручности или на бази националне припадности, наравно да треба да буде заступљена и стручност и политичка опредељеност, али је незамисливо да кључна места у конципирању образовног система бројније националне заједнице заузимају само представници националних мањина и да није заступљен ниједан представник из бројније националне заједнице у тој структури. Могли сте прочитати ко води које образовање. Ко је на челу сектора који треба да програмира образовни систем у Србији, да ли је уопште

његова претходна едукација, стручна, али и друштвено-политичка, таква да познаје прилике у српском народу. Таквим потезима даје се повод за нека националистичка иступања... Због тога сматрам да ми у нашим истраживањима морамо потпуно објективно поставити та питања. И коначно, ја бих се осећао врло несрећним да је мени неко дао да правим образовне програме на албанском језику ако не знам албански језик... Поводом излагања професора Божиловића да се углавном овде говорило негативно о глобализацији, хтео сам да кажем да се не бих сагласио са тим. Ја сам још раније рекао да глобализација није једнако американизација. Глобализација је једна законитост у развоју људског друштва. Ту формулацију дао је академик Попов. Глобализација је законит процес и самим тим неминован, а друго је питање како ће се обликовати.

Драгољуб Б. Ђорђевић: Почећу прво од примедбе Николе Божиловића. Њему је било интересантно или чудно што сам употребио синтагму "српски Роми". Треба бити прецизан у именовању, али сасвим је легитимно рећи српски Роми зато што када се говори о Ромима који живе на територији данашње Србије, у етнологији и наукама које се баве етничким групама, до сада је непревазиђена типологија Тихомира Ђорђевића, који каже да у Србији постоје влашки Роми, турски Роми, мађарски Роми и бели Роми, дошли из Босне и Херцеговине.

Дотакао бих се свог реферата јер одудара од осталих, с обзиром на то да се односи на страдање Рома и Синта у II светском рату. Припремајући реферат, за једну међународну конференцију о холокаусту над Ромима и Синтима, одржану у Берлину у мају, и користећи истраживање наших историчара у Нишу, Крагујевцу и Лесковцу, увидео сам да они нису обратили пажњу на чињеницу да су код нас Роми страдали, али не толико колико у другим земљама, из простог разлога што су негде милом или силом вршили конверзију на другу религију или ину конфесију. Негде је била намера да се проверавањем спаси њихов живот без икаквих других позадинских намера. Велики број сеоских Рома у Србији, који су пореклом били муслимани, православни свештеници су, да би их спасили од стрељања, масовно крштавали у локалним заједницама, посрбљивали им имена и презимена и они су прешли на православље. То је преобраћање, конверзија. Али није била намера православних свештеника или политике православне цркве да се тиме они изгубе као етнос, да не буду више Роми и да постану Срби. То се може сматрати коректним. Али, имамо и проверавање са позадином, као у случају нишких Рома, пореклом муслимана. Албански фактор, који је био на страни Немаца, такође је спасавао Роме тиме што их је укључивао у албански корпус, али са крајњом намером да се они изгубе као Роми, да се прогласе за албански етнос. То се најчешће и дешавало. С друге стране, ако узмете Босну и Хрватску за време II светског рата, тамо се тачно види да је та религијска или конфесионална позадина имала велики зна-

чај. Насупрот Хрватској, у којој су страдали бројни Роми православци, много мање католици, у Босни су мање страдали јер их је исламска страна заштитила. Читајући извештаје нишких историчара о логору Црвени крст нашао сам да се 1942. појављује једна група Рома, циркузаната, који су знали поред ромског и немачки језик. У логору је била неколико месеци и онда се одједном изгубила. Претпоставио сам да су то били Синти, немачки Роми. На конференцији сам срео госпођу Регину, која је говорила врло потресно о страдању Синта у логорима. И замислите, она је тада била девојчица и била је у логору Црвени крст... Ја сам је интервјуисао и фотографисао, и њена слика налази се у зборнику.

Да се вратим питању глобализације и антиглобализма. Јасно је да се ради о покрету. Антиглобализам још увек није структуриран покрет и за сада има контуре контракултурног покрета. То је јако добро и трајаће доста дуго. Али, ако се умешају политика и политичке партије, радило се и о социјалдемократском усмерењу, нестаће као и многи други контракултурни покрети. Једно је осветљавање тамних страна глобализације, а друго је бити антиглобалиста. У том смислу нисам антиглобалиста, али сам за то да треба критички осветљавати тамне стране глобализације. Како се можемо борити против тамних страна глобализације на Балкану? Само афирмацијом културе Балкана или балканских култура. То мора бити ствар културне политике и културне стратегије, а оне би се нужно заснивале на интеркултуралности. Само афирмисање појединих култура балканских народа или држава неће донети резултате које очекујемо, неће довести до афирмације на светском плану, која је изузетно важна... И на крају поводом односа већине и мањине, када су у питању култура и културне вредности, о чему је било полемике, позвао бих се на Тихомира Ђорђевића, нашег водећег етнолога, који је указао на то да некада мањине чувају и креативно прерађују неке културне вредности које нестају у већинском народу, или је он на њих заборавио.

Никола Божиловић: Хтео сам само да кажем да је колега Ђорђевић када је употребио синтагму *српски Роми*, могао да стави фусноту, због могућности различитог тумачења. Овако тражиш њихов идентитет ван њиховог национа, етника.

Светозар Ливада: ...У злоупотреби науке и технике виде моћно средство за остварење својих империјалних циљева, често по цену жртвовања својих културних достигнућа. При том, мислим доиста на ове културне земље као што је некада била Француска, Немачка у периоду романтизма, или Енглеска у неко доба. Наравно, Америка није културна земља и ту никада не треба гајити илузију. Дакле, оне су спремне да жртвују своја културна достигнућа у име остварења својих империјалних циљева. Закључак је овај, данас је као на длану јасно да неум и даље прети свему умном, дакле, супротно тези коју

су заступали Кант и Хегел, неум влада, зло није привид, постало је технички усавршена ствар, зло је постало светско зло. Када то посматрамо, онда сам фрапиран, али не амбицијом оних који хоће да владају светом, него глупошћу оних којима се жели владати. Зато остаје ова дилема: да ли ум заиста влада светом, да ли је историја нешто умно или је то само регулативна идеја које се морамо придржавати бар као регулативне идеје, како је то Кант препоручивао.

Наталија Јовановић: Ја бих поставила питање да ли је образовање фактор социјалне интеграције, или је фактор националне манипулације и то у етнички мешовитим срединама, и то бих питање упутила професору из Македоније јер претпостављам да има искуство слично ономе које имамо ми са територије Косова или југа Србије. Питала бих да ли су најобразованији истовремено и социјално најинтегрисанији? Ја сматрам да нису, то нам је показало искуство из етнички мешовитих средина. Тамо где је образовање на највишем степену уочавају се неки процеси, који се сигурно не могу назвати социјалном интеграцијом, односно прво што се десило, десило се на косовском универзитету, прво што се одвојило јесте косовски универзитет. Ја тим поводом питам професора из Македоније какво је њихово искуство са образовањем, да ли је образовање у етнички мешовитим срединама фактор социјалне интеграције или нешто друго?

Петре Георгиевски: Рећи ћу нешто о свом раду и одговорићу на питање. Прво, када сам насловио реферат *Образовање и европска интеграција*, имао сам у виду други ниво – да постоји европска димензија образовања, која се односи на обучавање наставника, што је код нас запостављено. На основу истраживања Међународне организације рада из Женева, на основу истраживања Међународног бироа за образовање и Латинско-америчког центра за истраживање образовања дошло се до закључка – Жимемо и Ибанез су у једном раду уопштили то на основу УНЕСКО-вог истраживања ових института – да се у наставни план морају уградити следећи наставни, студијски предмети: хигијена школе, психологија образовања, социологија образовања, историја педагогије, компаративни образовни системи, дидактика, посебне методике, управљање школама, администрација, законодавство и професионална оријентација, те да сваки наставник без обзира на струку то мора да зна. Наставник је специфична струка, он мора да зна и претходно наведено да би држао квалитетну наставу. У Македонији, на пример, методско професионално образовање своди се само на општу педагогију, психологију и методику што није довољно да наставник држи квалитетну наставу. Друго, у Европи не постоји јединствени образовни систем, већ постоји више њих. На пример: постоји француски образовни систем, који је веома централизован, или енглески образовни систем, он је децентрализован. Та идеологија образовања иде од меритократске идеологије ка па-

рентократској. Браун каже *трећи вал*, то је родитељски избор, то су стандарди и то је тржиште. Значи, ја сам ту димензију нагласио на том нивоу. Али потпуно сам сагласан, образовање, не на микроплану, већ на нивоу македонске државе, или Србије, образовање, поред интегративне функције и других функција које има у нашем друштвеном контексту, користи се као политичко средство и користи се за манипулацију. У Македонији, иако је почела школска година, министар образовања, не зато што је Албанац, пребацује одељења из једне школе у другу... и тако је дошло до демонстрација у школи. У Битољу, у селима, по попису 1994. има само 2,3% Албанаца, а постоји одељење за средњу школу 10–15 ученика, због тога они доводе ученике и наставнике из Кичева. Због чега? Због оне идеологије о великој Албанији, по којој, зато што је у Битољу, почетком XX века, једна група Албанаца, још за време Отоманског царства, одржала Конгрес и ту створила азбуку Албанаца – због тога они кажу да је Битољ најалбанскији град на свим просторима Албаније... То је та манипулација и образовање може да се користи као паралелни образовни систем, да води ка сецесији. Имате паралелне образовне системе када они уче македонски језик као што македонски ученици уче енглески језик. Како ће комуницирати када заврше? Ево ја питам студенте на четвртој години студија на вежбама: ко зна француски, енглески? Јави се њих неколико који могу да прочитају и интерпретирају. Како ће онда албански ученици да се интегришу? Све зато што није циљ интеграција него сецесија... Знате, знање већ губи, подела рада не заснива се више на знању о занимању, опште знање доминира, јер је флексибилније и омогућава да мењате радна места чешће. Ако се оспособљава за једно радно место, он не може да излази на тржиште радне снаге да налази свој посао. Урлих Бек навео је да сад постоје кључне квалификације у образовању, које су не само знања одређене струке него способност решавања конфликта, способност разумевања других култура, способност да се живи у заједници, начин живота. Због тога сад постоји комерцијализација у процесу образовања, на образовање, на школу се гледа као на предузеће. Зато је један француски аутор написао књигу 2000. године *Крај школе*, а други 2003. године написао *Не, школа није предузеће*. Сад се ломе копља и у ЕУ и у Европском савету шта ће са образовањем. Али Америка има колеџе у Солуну, ускоро ће у Македонији, има их Бугарска. Та конкуренција, надметање у образовању, није случајна. То је стратегија. Направљена је анкета преко Отвореног друштва и објављени су резултати да су професори Скопског универзитета корумпирани. И у Софији је то рађено. Шта се тиме хтело, да се покаже да то не вреди ништа, сад ћемо формирати друго. Не кажем да нема корупције, али уопштити да су професори корумпирани? Има проблема: универзитети нису добро опремљени, није добра селекција наставника од асистената. Треба то мењати, али не да уништимо

оно што је вредно у нашем образовању. Свака земља не добија све од глобализације. Узмимо пример Пољске која је ушла у ЕУ. Пољаци су оштро реаговали када је требало да се прикључе Светској трговинској организацији. Пољски сељаци побунили су се јер њихови производи неће моћи да конкуришу тамо, већ ће производе примати од других. Тако се уништава пољопривреда. Реаговали су на још једно, улазак у НАТО. Сад Пољска преузима да шаље војнике у Ирак. Словенци су исто реаговали. Који су инструменти глобализације: ММФ, Светска банка, Светска трговинска организација... ММФ је отишао у Словенију, али они су одбили... Стиглицова књига преведена је на српски језик као *Противречности глобализације*, иако наслов на енглеском гласи *Незадовољство глобализације*. Зато, не треба одбацити све, глобализација доноси технологију која унапређује, али ако руши оно што је добро, онда треба критички промислити.

Вера Вратуша: Колега Ђорђевић поменуо је антиглобализам, али тај покрет себе идентификује као алтерглобализам, значи, које су друштвене снаге иза глобализације, то је 500 људи у свету који располажу са пола дохотка човечанства, и да ли ће та глобализација однети победу или она глобализација, одоздо, већине човечанства?

Данило Ж. Марковић: Европска заједница и Болоњска декларација полазе од тога да мање-више постоји идентичност у образовању, па треба то само усагласити, нпр. у Србији, а и у Македонији само на филолошким факултетима студенти се спремају за професоре у средњим школама, а на осталим факултетима то су математичари, физичари, географи, а онда постоји педагог опште праксе, што не постоји нигде у свету, већ педагог математичар, педагог психолог, педагог инжењер итд., који се у току студија већ припрема за дисциплине о којима сте говорили.

Милош Кнежевић: Чини ми се да постоје две димензије глобализације које су неизбежне, скоро фаталистичке, у научном жаргону речено каузалне, односно детерминисане. Прва је димензија просторне интензификације интерактивног света. То је везано за развој технике, нарочито медија, савременог транспорта и свих high tech технологија. Та врста глобализације везана је за раст и развој, за модернизацију, за постмодерно стање, значи за нешто што ће вероватно да се успиње линеарним током до нивоа утопијске будућности, или до тренутка мрачне катастрофе. Прва димензија оличава мање-више неспорне емпиријске токове глобализације који, потребно је рећи, на периферији светског система доносе многе феномене који су негативни и деградирајући. Друга неумитна димензија глобализације јесте димензија виртуелног и повезана је за електронску цивилизацију, за "Б свет", свет мњења и уображења. Станислав Лем називао га је "фантоматски свет". Јер, свет уобразиље, виртуелни свет није непостојећи, него постојећи свет на посебан начин. Виртуелни феномен

је у тој мери експанзиван да обузима скоро све сегменте света живота. Сви живимо у некој врсти реалног "А света", који је аксиом егзистенције, али исто тако, тај "Б свет", који у електорнском облику није тако стар, који се заправо тиче света 20. века, вероватно ће добити невероватне, тешко замисливе размере. Помислимо на ширење и развој Интернета, мобилне телефоније, сателитских комуникација ...

Предочене су две неумитне димензије глобализације које ће свет, бар приближно, да учине сличним идеалу *unus mundus*. Међутим, постоје и друге димензије глобализације, као емпиријског феномена, као комплексног тока, а то су оне које су деградирајуће и девастирајуће, које се тичу екологије, које се на политичкој равни тичу нових, до сада непознатих врста доминације и хегемоније. Данас се говори о тзв. постхегеомном периоду, данас се говори о "рату без рата", говори се о "кооперативној безбедности", о тероризму као бруталној светској пошаст и свему неваљалом што иде уз њега. Све то задржава политичко као различито, као противничко, као неупокојено зло у свету живота.

После краја хладног рата, када су сви очекивали период отопљавања марцијалних блоковских санти, почела је серија балканских, а затим и азијских ратова. Тако се добија меша две димензије, помешаност: а) глобализације као синонима модернизације и развоја и б) глобализације као синонима за виртуализацију живота. Одатле, из те меше стварног и нестварног, извире глобална збуњеност. Људи се отуда деле на проглобалисте, који се горљиво залажу за глобализацију као позитивни феномен и, потпуно опречно, антиглобалисте. Негде у средини су алтерглобалисти, који признају глобализацију, али траже у њој људскост, неки виши степен човечности, глобализацију са људским ликом по узору на *социјализам са људским ликом*.

Може да се деси, као што се десило са системом самоуправљања и Југославијом као државом, слично и Европи и феномену глобализације. Глобализација није неминовно предодређена за позитиван крај. Она у себи садржи и апокалиптичне потенцијале, нарочито у политичкој сфери глобалне доминације и хегемоније. Јер, после пропасти Совјетског Савеза и губљења глобалног биполаризма, хегемон нема на хоризонту противничку алијансу, нема непријатеља, постоје само терористи и "терористи", постоји "алијанса зла" преузета из *science fiction* романа, мењају се ликови сатанизованих лидера, из неприлагођених и криминалних држава демонског савеза. Углавном Евро-Америка нема ни љутог ни благог противника, Америка неометано влада и то је опасно неконтролисано стање, на дужи рок вероватно неодрживо. Нема нема "грозда моћи", који би суспрецао и обуздавао за сада неконтролисану силу.

Напоследку, неколико речи о поменутом Џозефу Штиглицу. Покушано је, недавно у Београду, да се направи један разговор о Штиглицовој књизи *Незадовољства глобализације*. Користим тај на-

слов дела, мада превод наслова није ни дослован ни добар. Разговор на глобализацијску тему требало је да обухвати више типова дискурса код нас, почевши од класичног неомарксистичког, преко традиционалиста, па до либерала и неолиберала. Али, како то бива, разговор није успео јер локални, мислим на Србију, горљиви заговорници оперативних идеја ММФ-а и Светске банке нису сматрали достојним да дођу на разговор о тој књизи. Много је релевантних људи ту књигу прочитало, али је она имала врло дискретну јавну промоцију. Мој закључак био је да је заправо у државама таквог типа каква је Србија данас, разговор на "штиглицовску" тему депласиран, с обзиром на то да је неолиберална парадигма у примитивној и вулгарној верзији намењеној за "фукару на периферији" несумњива, а свако проблематизовање те парадигме у центру моћи – на Wall Street-у, Светској банци, ММФ-у, Федералним резервама – уноси непожељну збуњеност у главе локалних епигона. Једноставно, такво поигравање транзицијским "светињама" уздрмава идеолошку матрицу, која је у подлози задатих реформи. То је први разлог зашто је Штиглиц код нас слабо медијски пропраћен, а има реално јак пријем – продато је много књига. Други разлог је што постоји, по мом суду, извесна интерна игра у прерасподели улога апологета и критичара светске моћи глобалне владе. Штиглиц је написао ту књигу годину дана пошто је добио Нобелову награду за економију и годину дана пошто је отишао у пензију (30 година био је у Светској банци), дакле, са извесним закашњењем које уноси моралне резерве у веродостојност његових судова. По тој интерној подели улога, чак и критичари система из центра тог система раде, по мом уверењу, по аутоцензорском диктату и унапред исписаним тесковима.

Петре Георгиевски: Да не мешамо критичку страну глобализације са антиглобализмом. Антиглобализам јесте као практични покрет критика глобализма, он подразумева да се са решавањем проблема креће одоздо. Ми смо сведоци повећања јаза између богатих и сиромашних. Зашто се не отписују дугови најсиромашнијих земаља? Зато што се богатство заснива на осиромашењу држава које не могу да се супротставе? Постоји серијска производња несигурности и организована неодговорност оних који доносе те одлуке.

Светозар Ливада: Покушао сам да будем сведок једног етничког чишћења без остатка. У Хрватској је тај процес захватио све: топономастику, ономастику, катастар, културне вредности, а да не говоримо људе и све антропогене садржаје, који се односе на други етницитет, и то не само српски. Тако да су етничке вредности редуциране на субминимал. То је данас најчистија етничка држава на овом простору. Ни у име једне државе није направљен такав повијесни злочин. Да није било два механичка задирања у српски корпус, њих би данас морало бити 1.500.000, а има их 170.000, и то оних који су

се вратили. На 100 умрлих у Загребу, роди се једно дете, у Крајини је претпрошле године на 230.000 присутног становништва било рођено једно српско дете. Хрватска је прогоном Срба добила 100.000 стамбених јединица, а градова где није било рата минирало је 10.000 станова, а на простору Крајине уништено је 25.000 станова, остали стамбени простори су колонизирани, а око 20.000 је таквих. У једном интервјуу упитали су ме о тим феноменима. Изјавио сам да је то покрет са бројним фашистоидним радњама, да има пуно геноцидних радњи, културоцида, књигоцида. Покушао сам да их увјерим да то није измишљотина, утврдио сам да је 40.000 енциклопедија бачено у резалиште. Нестао је музеј Николе Тесле, нестали су сви завичајни музеји, нестало је 3.500 споменика на тему НОБ-а, највећа скулпторска дијела... Ја сам видео да у анархији грађанског рата има систем иза кога стоји држава, јер нитко није ухапшен за разорену гробницу народних хероја, за православно музеј усред Загреба, а нитко се не усуђује свједочити. То је тај несретни положај у бана-државама. Узурпативно право на цијелом овом простору бивше Југославије практично је и примјењено право, ту долазе у питање сва кршења људских права... Срби су унутар Хрватске *corpus separatum*, убијеш га – не одговараш, отмеш имовину – не одговараш. Укупно је осуђено за ратне злочине у Хрватској 563 грађана, само један Хрват – Динко Шакић.... На овом простору има обиље проблема који су антиевропски, антиљудски, антиглобални, док год их држава, друштво, заједница не осуди, не може ићи у Европу. Хрватска као држава не може се конституирати на некажњеном повијесном злочину.

Љубиша Митровић: Наша расправа показала је да су транзиција, глобализација и регионализација отворени и противуречни процеси у савремености око којих постоје контроверзна теоријска гледишта, различите интерпретације, различит однос актера. За њихово разумевање неопходно је развити социолошки критички приступ утемељен на плуралистичкој, теоријско-методолошкој парадигми. Наравно, у академској заједници морамо се учити дијалошким начину мишљења, морамо неговати културу разлика чак и када се ради о идеолошким спорењима. У том смислу критичко преиспитивање десетогодишњег биланса процеса транзиције на Балкану указало је, из свих реферата, на почетне позитивне резултате у демократизацији ових друштава, али и бројне негативне ефекте, тенденције, ограничења у стратегијама развоја, посебно оних који иду из неолибералне зависне модернизације и њене импликације на промене у друштвеној структури и промене друштвених односа на плану квалитета живота најширих слојева грађанства на простору Балкана. Расправа је указала на повезаност глобализације, транзиције и регионализације. Иако је наша тема била *Култура у процесима развоја, регионализације и евроинтеграције Балкана*, нисмо могли да избегнемо разговор и о најширем процесу – процесу глобализације, који није само техно-

лошки или економски, већ и културни процес. То је нова историјска форма акултурације и демократске интеграције света. Критикована је пракса, али се трагало и за алтернативама. У ова два дана видели смо да не постоји црно-бела слика у поимању глобализације и њених протагониста, да поред хиперглобалиста и антиглобалиста постоје и алтерглобалисти. Стварност односа актера у савременом свету јесте сложена. Глобализација, неспорно, као процес представља прогресивну, објективно-историјску тенденцију, али се она због структуре модернистичке расподеле друштвене моћи у глобалном светском систему различито реперкутује и отуда постоје и различити односи актера, као и различите теоријске и идеолошке интерпретације.

Овде смо говорили и о улози културе, посебно науке и образовања у процесима транзиције, глобализације, регионализације и евроинтеграције Балкана, у обликовању алтернативних пројеката, али и нових облика друштвене свести, и у том смислу, да апострофирам сада, ново поимање образовања и науке, ново поимање улоге критичке интелигенције у развијању способности да се живи у заједници са разликама, са другима. Афирмисане су неке вредности које иду из заснивања нове културне политике у настајућем мултикултурном друштву Балкана и Европе.

Захваљујем се свим учесницима и медијима, а посебно гостима и учесницима из иностранства, на активном раду и доприносу да наш научни скуп успе. Захваљујем се и управи факултета, сарадницима у Институту на ангажовању, коректној сарадњи. Мислим да могу да изразим заједничко задовољство за плодан рад у ова два дана и да ће нам тај рад помоћи да ми дефинишемо наша концептуална теоријска средства у разумевању сложене суштине нашег макропројекта и оних тема о којима смо разговарали. Овде је било идеја да се, упоредо са радом на Пројекту, подстакне критичка свест и савест окупљањем интелектуалаца око једног научног форума о балканским алтернативама. Мислим да и та идеја заслужује да се и даље елаборира не само у академској заједници Универзитета у Нишу већ и шире. Треба развијати критичка истраживања савремености, да се из тога помаже заснивање рационалне друштвене акције, која би била не само инструментално-функционална, ефикасна већ и еманципаторска. Без промена система вредности, без одлучног израчунавања са стереотипима у нама, о нама, између нас, нема изласка из кризе и отварања према евроинтеграцијским процесима. У том контексту, друга идеја која је овде пласирана јесте идеја проф. Ливаде о формирању међународне социолошке школе коју би требало елаборирати. Завршио бих тиме да је тек једна деоница нашег рада на макропројекту завршена, нама тек предстоји, до краја године, разматрање прелиминарних резултата емпиријског социолошког истраживања на простору југоисточне Србије, Македоније и Бугарске на тему *Квалитет међуетничких односа, свест о регионалном идентитету*

и однос актера према интеграционим процесима. Следеће године маја месеца биће разговор о моделима културне политике у условима настајућег мултикултурног друштва. Тиме ћемо заокружити рад на овом Пројекту. Ова година више је аналитичко-емпиријска, а следећу годину смо назвали акцијском. Надам се да ћемо направити синтезу резултата до којих су наши истраживачи, из различитих земаља, дошли. Извесно је да се врши преформулација социјалних ставова у јавном мњењу, када је у питању регионализација, када је у питању евроинтеграција и то је оно што храбри. Истраживања јавног мњења, код нас, показују да је интеграција са ЕУ мање праћена предрасудама. Дакле, задатак је науке да и даље подстиче ту свест. И у Европу, и у свет морамо да улазимо са модернизованом свешћу, културом и, у том смислу, наша одговорност је да критички преиспитујући стање друштвене свести, стање институција, на изванредан начин, њихове капацитете ширимо, а уска грла остављамо иза себе, полазећи од образовног система, па до концепта регионализације и стратегија развоја. Још једном, захваљујем се свима вама и проглашавам да је наш научни скуп завршен.

Вјекослав Бутиган: Научни рад проф. Ливаде о геноциду, културоциду и књигоциду је узнемиравајуће природе, да не би требало да се растанемо, а да ништа не предуземемо у вези са тим, посебно што то није усамљени случај само у Хрватској, него се то по истом методу одвија и на Косову и Метохији. Онда када се јави једна врста културног шовинизма и шовинистичке агресије на културу других народа, захтева да се препозна једна врста контракултуре која је разорна. Предлажем да ми као научници окупљени око једног пројекта на неки начин изразимо протест над једном таквом праксом, да са тим буде упозната шира светска јавност и посебно наше Министарство културе, које би требало да предузме одговарајуће мере да преко УНИЦЕФ-а упозна светску јавност са овим стравичним догађањима који се одвијају у пустошењу културе на овим подручјима.

Светозар Ливада: Матрица рата свуда је иста, оно шта се догађа у Македонији и на Косову, то је пресликавање онога што се догађа у Хрватској. Међутим, заиста је трагедија да ми не схватамо озбиљност тога. Пишући књигу *Етничко чишћење – злочин столећа*, покушао сам да некако асоцирам тај безобзир онога који није директно погођен и да бих на неки начин апострофирао појам избјеглице. То је нова социјална категорија, најобезвреденија, парија Европе. Навео сам примјер: Ајнштајн је био избеглица, Чарли Чаплин такође, навео сам још десетак имена, затим сам набројао све библиотеке, повијесно, које су биле спаљене и закључујући која је нанијета штета цивилизацији. Навео сам примјер 40 библиотека које су уништене у Хрватској, нестали су оригинални рукописи Владимира Назора, а срушена је и његова биста... Нестало је стотине хиљада књига, ја сам

узео 24.000 књига које су књижнице издвојиле за уништавање, затим сам са породицом прелиставао да утврдим који је критеријум и закључио: све писано ћирилицом, све књиге писане ћирилицом и латиницом штампане у Србији, сва антифашистичка литература, сви љевичари, јевреји аутори, муслимани, руска литература и много филозофских списа... Ако држава, друштво, правници, учитељи, библиотекари не реагују – то не могу да појмим, то је пораз наше интелигенције, наше свести и наше одговорности.